

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AZERBAYCAN TARİHİNDE EBÜLFEZ ELÇİBEY'İN
YERİ

Ali KHUDAYİ
2501171092

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU

İSTANBUL – 2020

ÖZET
AZERBAYCAN TARİHİNDE EBÜLFEZ ELÇİBEY'İN YERİ
ALİ KHUDAYİ

Ebülfez Elçibey'in Azerbaycan tarihindeki yerini kapsamlı bir şekilde inceleyen tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Elçibey'in yaşamı, aile bağları, çocukluk ve gençlik dönemi, ayrıca eğitim yılları, çalışma hayatı ve akademisyenlik yaptığı yıllar incelenmiş olup, onun Sumgayıt ve 20 ocak olayları zamanı üstlendiği lider rolünden bahsedilmektedir. Bu bölümde aynı zamanda Elçibeyin Halk Cephesi lideri olarak faaliyetleri, siyasi kariyeri, iktidar dönemi ve 1993'te yapılan darbe girişiminden bahsedilmektedir. İkinci bölümde Elçibey'in iç ve dış siyasetinin yönleri, uluslararası ilişkilerde sergilediği tavır, komşu ülkelerle ilişkileri vb. konular analiz edilmiştir. Tez çalışmasında Elçibey Türk düşünürü bir lider olarak ele alınmakta, onun hem Güney Azerbaycan sorununa bakışı hem de Türk Dünyasını birleştirme idealleri incelenmektedir. Üçüncü bölümde Elçibey'den bir tarihçi olarak bahsedilmekte ve onun birçok tarih çalışmaları araştırılmaktadır. Onun "Ahmad İbn Tulun ve Tulun Devleti'nin Kuruluşu", "Abbasi Halifeliğinin Çöküşü ve Parçalanması Üzerine", "Tolunoğulları Devleti", "Bütöv Azerbaycan Yolunda" vb. eserleri tek tek incelenmekte, Elçibey'in hem tarih bilimine yaklaşımı hem de ideolojisi ve fikirleri ile ilgili analizler yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Elçibey, Siyaset, Tarih, Türk.

ABSTRACT
ELCHIBEY'S PLACE IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN
ALİ KHUDAYİ

The thesis study, which comprehensively examines the place of Abulfaz Elchibey in the history of Azerbaijan, consists of three chapters. In the first chapter, Elchibey's family ties, life, childhood and youth, as well as his academic years are examined, and his leading role during the Sumgait and January 20 events is mentioned. In addition to the relations between the Azerbaijani People's Front and Elchibey, the entire political career of Elchibey, including his presidency, is investigated and the coup attempts made against him are mentioned. In the second part, the aspects of Elchibey's domestic and foreign politics, his attitude in international relations, his relations with neighboring countries and so on. topics are also included in the scope of our research. In the thesis, Elchibey is considered as a Turkish thinker as a leader, and both his perspective on the South Azerbaijan problem and his ideals to unite the Turkic world are examined. In the third chapter, Elchibey is mentioned as a historian and his many historical works are researched. His "The Establishment of Ahmad Ibn Tulun and Tulun State", "On the Collapse and Disintegration of the Abbasid Caliphate", "The State of Tolunids", "On the Way of Complete Azerbaijan" and so on. His works are examined one by one, and analyzes are made on Elchibey's approach to the science of history as well as his ideology and ideas.

Keywords: Azerbaijan, Elchibey, Politics, History, Turk.

ÖNSÖZ

Elçibey, bilim adamı geçmişİ olan bir cumhurbaşkanı olarak Azerbaycan tarihinde önemli bir yere sahiptir. Onun Türkçölük adına yapmış olduğu faaliyetler yeri doldurulamaz niteliktedir.

Elçibey ile ilgili araştırmalarımnda kısıtlı imkanlara ve pandemi şartlarının zorluklarına rağmen, elde edebildiğim kadar sesli, görsel ve b. dijital kaynaklar da kullanmaya çalıştım. Tez çalışmasının yanı sıra, Elçibey`in hem politikacı hem de bilim adamı kimliği ile derin bir şahsiyet olarak kapsamlı araştırılması kendi tutkularımın tatmini açısından da oldukça önemliydi.

Yüksek lisans eğitimim ve tez araştırmam süresinde öğrencisi olmaktan gurur duyduğum, tezimin hazırlanma sürecinde beni destekleyen değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU`na çok teşekkür ederim. Hocam gerçekten de tez hazırlama süreci boyunca bana hem manevi hem akademik destek vermiştir. Ayrıca APA TV genel yayın yönetmeni Doç. Dr. Cavid İSMAYIL`a, Bakü Avrasya Üniversitesi`nden Prof. Dr. Adalet TAHİRZADE`ye ve bazı kaynaklara ulaşmam ile ilgili özel yardımlarda bulunan Elçibey Vakfı Başkanı Agil SEMEDBEYLİ`ye de teşekkürü kendime bir borç bilirim. Onların yanı sıra, yüksek lisans eğitimim boyunca verdikleri derslerle bakış açımı ve bilgimi geliştiren İstanbul Üniversitesi`nin değerli hocalarına, her zaman yanımda varlıklarını hissettiğim annem, babam ve kardeşlerime verdikleri destek için teşekkür ederim.

Ali KHUDAYİ
İSTANBUL, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ELÇİBEY'İN HAYATI VE BİYOGRAFİSİ

1.1.Ailesi ve Gençlik Yılları	4
1.2.Akademisyenlik Yılları	7
1.3.Sumgayıt ve 20 Ocak Hadiseleri	9
1.4.Cumhurbaşkanlığı Dönemi	12
1.5.Haziran 1993 Darbesinden Sonraki Durum	14

İKİNCİ BÖLÜM

ELÇİBEY'İN SİYASİ FAALİYETLERİ

2.1. Azerbaycan Halk Cephesi ve Elçibey	19
2.2. Elçibey`in Dış Siyaseti	20
2.2.1. ABD Siyaseti	20
2.2.2. Rusya Siyaseti	24
2.2.3. İran Siyaseti	28
2.2.4. Türkiye Siyaseti	31
2.3. Elçibey`in İç Siyaseti	35
2.3.1. Dağlık Karabağ Siyaseti	35
2.3.2. Ayrılıkçı Güçlerle Mücadele	38
2.4. Elçibey`in Güney Azerbaycan Sorununa Bakışı	42
2.5. Elçibey`in Türk Dünyasının Birleşmesi İdealleri	44

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİR BİLİM İNSANI OLARAK EBULFEZ ELÇİBEY

3.1. Elçibey`in Bilime Genel Bakışı	48
3.2. Elçibey`in Tarih Çalışmaları	51
3.2.1. “Ahmad İbn Tulun ve Tulun Devleti`nin Kuruluşu” Eseri	51
3.2.2. “Abbasi Halifeliğinin Çöküşü ve Parçalanması Üzerine” Eseri	56
3.3. Elçibey`in Arap Dünyası ile İlgili Çalışmaları	58
3.3.1. “9.-10. Yüzyıl Arap-Mısır Edebiyatı Hakkında” Eseri	58
3.3.2. “9. Yüzyılın İkinci Yarısında Mısır'da Zanaat ve Ticaret” Eseri	61
3.4.Elçibey`in Bazı Önemli Eserlerinin Muhteva Analizi	64
3.4.1. “Tolunoğulları Devleti” Kitabı	64
3.4.2. “Bütöv Azerbaycan Yolunda” Kitabı	70
SONUÇ	76
KAYNAKÇA	80
EKLER	87

GİRİŞ

Turancı fikirleri olan Ebulfez Elçibey'in bilimsel çalışmaları doğası gereği tarihsel nitelik taşımakla birlikte, günümüz Türk Dünyası ile ilgili çok önemli fikirler içermektedir. Bu eserlerde Elçibey, geçmişin tarihsel olayları ışığında Türk Dünyasının bugününe bakmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda, Türk devletlerinin geçmişi ve bugünü ile birlikte, gelecekteki beklentileri ve özgürlük idealleri açısından görüşlerini bilimsel bir temel üzerinde ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, çalışmanın ana konusu Ebulfez Elçibey ve onun Turancı düşünceleridir. Bir siyasi lider olarak, Azerbaycan halkının sosyo-politik yaşamındaki çalışmaları ve Azerbaycan devletinin bağımsızlığına yaptığı katkılar çalışmanın ana temasını oluşturmaktadır. Aynı zamanda bilimsel çalışmaları ve bu çalışmalardaki Türkçü fikirleri de çalışmanın ana teması olarak görülebilir. Bu açıdan, çalışma üç bölüme ayrılmaktadır, Elçibey'in hayatı ve sosyo-politik çalışmaları, onun bir Türk düşünürü olarak düşünceleri ve esas bilimsel çalışmaları ayrı ayrı başlıklar altında incelenmektedir.

Tez çalışmasının ana amacı onun siyasi faaliyetlerini, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını güçlendirme çabalarını ve uluslararası Türk karşıtı güçlerle mücadelesini incelemektir. Tez çalışmasının hedefleri arasında Elçibey'in siyasi faaliyetlerinin ideolojik temelini oluşturan bilimsel çalışmaları analiz etmek ve onun bu çalışmalarda ileri sürdüğü hipotezlerin ne anlama geldiğini ortaya koymak da yer almaktadır.

Bunun yanı sıra, Elçibey'in tarihsel olayları günümüz olaylarına paralel olarak değerlendirdiği ve karşılaştırmalı analiz yöntemini kullandığı göz önüne alındığında, tez çalışmasının yardımcı hedeflerinden biri de onun tarihsel ve güncel olaylar arasındaki bağlantıları nasıl kurduğunu incelemek ve hangi bilimsel kriterlere bağlı olarak tarihsel olayları günümüze uyguladığını ortaya çıkarmaktır. Aynı zamanda, Elçibey'in gençlik yıllarındaki çevresinin onun sonraki fikirlerine etkisini ve bir Türkçü olarak yetişmesinde ailesinin rolünü analiz etmek de tez çalışmasının yardımcı hedeflerinden biridir.

Elçibey siyasi faaliyetlerini Türkçülük ideolojisi üzerine kurmuş ve kaleme aldığı bilimsel çalışmalarını Turancılık ışığında yazmıştır. Bu açıdan, onun siyasi ve

bilimsel faaliyeti tüm Türk dünyası için önemli olmalıdır. Her ne kadar hayatı ve eserleri bazı siyasi süreçlerin sonucu olarak arka planda kalsa da, bu büyük Türk düşünürü her Türk bilim adamı için araştırma konusu olmalıdır. Siyasi faaliyeti siyaset bilimi açısından, bilimsel faaliyeti ise tarih bilimi açısından çok önemlidir. Fakat Türkoloji bilimi açısından bütün hayatı oldukça değerlidir.

Elçibey'in attığı her adım, aldığı her karar, kaleme aldığı her çalışma ve dile getirdiği her bir fikir Türkçülük ruhundadır. Türkoloji açısından bütün bunlar özel araştırma gerektirmektedir. Türk siyasi tarihi açısından Elçibey'in yaşamını ve siyasi faaliyetlerini, Türk karşıtı güçlerle mücadelesini incelemek oldukça önemlidir. Kısa bir dönem için yaptığı cumhurbaşkanlığı sırasında Rus birliklerinin Azerbaycan'dan çıkarılması gibi önemli bir olayı başarabilen ve tüm Avrasya'yı etkileyebilecek kararlar almaya hazırlanan Elçibey'in hayatı ve faaliyetlerini incelemek, sosyal bilimler açısından yeni bir konu olmasına rağmen çok mühimdir.

Çalışmanın amaçlarına en elverişli yoldan ulaşmak adına tez çalışmasında bazı araştırma yöntemleri kullanılmaktadır. Çalışmada temel olarak monografik araştırma yöntemine başvurulsa da, araştırmanın bazı yerlerinde yorumlayıcı araştırma yöntemine başvurulmuştur. Özellikle de Elçibey'in bilimsel eserleri analiz edilirken bu yöntemle başvurulmuştur. “Yorumlayıcı araştırma” terimi, iki kavramın oldukça farklı olmasına rağmen, genellikle “nitel araştırma” ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

Tez çalışmasının bilimsel yeniliğine gelince, Ebulfez Elçibey hakkında çok sayıda araştırma yapılmış ve kitaplar yazılmıştır. Aynı zamanda, özellikle Azerbaycan Türkçesindeki kaynaklarda, onun hakkında çok sayıda makale bulunmaktadır. Bu kitaplar ve makaleler, onun hayatı ve çalışmalarının yanı sıra sosyal ve politik faaliyetleri hakkında bilgi sağlamaktadır. Yukarıda belirtilen kitaplar ve makaleler, konuşmalarında ve röportajlarında dile getirdiği fikirlerin yanı sıra çalışmalarında değindiği noktaları da kapsamaktadır. Ancak, bu eserlerin neredeyse hiçbiri sistematik değildir. Bu eserler, Ebulfez Elçibey hakkında sadece tek taraflı bilgi temin etmektedir. Bu kitaplar ve makaleler, ya Elçibey'in sadece siyasi faaliyetlerine veya sadece bilimsel faaliyetlerine odaklanmıştır. Bazı makalelerde Elçibey sadece bir Türk düşünür olarak incelenmekte, siyasi ve bilimsel çalışmalarından bahsedilmemektedir. Bir akademik yenilik olarak, tez çalışmamızda

Elçibey'in hayatı ve tüm faaliyetleri bir bütün olarak sistematik Şekilde analiz edilmektedir. Çalışmamızda onun taşıdığı her üç özellikten bahsedilmektedir:

1. Elçibey, hem bir siyasi lider olarak araştırılmakta,
2. Hem Türk dünyasının önemli bir düşünürü olarak incelenmekte,
3. Hem de bir bilim adamı olarak eserleri ayrıca analiz edilmektedir.

Bütün bu belirtilen hususlar tez çalışmasının bilimsel yeniliğini oluşturmaktadır. Tez alışması gelecekteki çalışmalar için de iyi bir referans niteliğinde olup konuyla alakalı akademik literatüre önemli katkıda bulunmaktadır. Geniş bir literatür taraması yelpazesine sahip olan bu tez çalışması başka yüksek lisans tezlerinin de alıntıda bulunabileceği bir akademik örnek teşkil etmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ELÇİBEY'İN HAYATI VE BİYOGRAFİSİ

1.1. Ailesi ve Gençlik Yılları

Ebulfez Elçibey'in kökleri seyyidlerin babası olarak anılan Güney Azerbaycanlı Şah İsmail Safevi'nin seleflerinden olan Şeyh Sadreddin Musa'ya (1305-1392) kadar uzanmaktadır. Bu sebeptendir ki Elçibey'in adına "Seyyid" ve "Mir" dini unvanları eklenmiştir. Fakat ailenin geldiği Şeyh Ali'nin (Şeyh Ali Hoca olarak da bilinmektedir) soyunun bu kolunda şeyhlik olmadığını da belirtmek gerekir.¹

Elçibey'in ataları, Safeviler döneminde önemli görevlerde bulunmaktaydı. Memleketleri Tebriz yakınlarındaki Kükemer köyüdür. Sonraları aile Zunuz'a, ardından Karabağ'a, XX. yüzyılın başlarında ise, Ordubad'a göç edip oraya yerleşmiştir.² Kökleri hakkında Elçibey kendisi bu bilgileri vermektedir:

“...Soy ağacına göre, bizim kökenimiz Tebriz yakınlarında bulunan Kükemer köyüne dayanmaktadır. Orada, seyyidler oturmaktaydı (hala da öyledir). Seyyidler, önce Zunuz'a ardından Karabağ'a gelmişler. İki-üç nesil Karabağ'da yaşamışlar. Yüzyılın başlarında yaşanan Ermeni-Müslüman çatışmaları sırasında ise, Ordubad'a göç etmişler. Bir rivayete göre, bizim büyük dedemiz Mir Ali (Emir Ali), Safevilerden olan Şeyh Sadreddin'in öz kardeşidir. Bir kol halinde oradan ayrıldılar. Bunların içinde süfiler ve seyyidler de vardı...”³

Ebulfez Elçibey'in babası, Merdan oğlu Kadirkulu Aliyev'in soyu, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Güney Azerbaycan'dandır. Annesi, Cafer kızı Mihinisa Aliyeva, Azerbaycan'a Anadolu'dan göç etmiş, kendilerini “Kasımlılar” olarak adlandıran bir soydan gelmektedir. Mehrinisa Hanım, Piravdan'da dünyaya gelse de Ermeni saldırıları yüzünden aile birçok soydaşlarıyla beraber, Nahçıvan'ın Keleki köyüne göç etmiştir. İçlerinde Elçibey'in annesi Mehrinisa Hanım'ın yakın akrabalarının da bulunduğu bu göçmenlerin çoğu, göçün kış aylarına denk gelmesi nedeniyle açlık ve soğuktan yaşamlarını yitirmiştir.⁴

¹ Əbülfəz Elçibəy, **Deyirdim ki, bu quruluş dağılacaq**, Bakı, Gənclik, 1992. s. 179.

² Ədalət Tahirzadə, **Prezident Elçibəy**, Bakı, Yeni Məsavət, 2001. s. 79.

³ Elçibəy, **a.g.e.**, s. 91.

⁴ Fazıl Gezenferoğlu, **Əbülfəz Elçibəy: tarixdən geleceğe**, İstanbul, Prestij Yayınları, 1995. s. 17.

Aile Keleki köyüne geldikten sonra Mehrinisa Hanım akrabası Bünyad ile evlendirilmiş ve bu evlilikten iki oğlu olmuştur. İbrahim ve Murat isimli bu çocuklar henüz küçük yaştayken babaları, Mehrinisa Hanım'ın eşi vefat etmiştir. Bundan kısa zaman sonra Mehrinisa Hanım Kadirkulu Aliyev ile evlendirilmiş ve bu evlilikten iki evladı daha - Almurat ve Ebulfez – dünyaya gelmiştir.⁵

Ebulfez Elçibey'in hayatında annesinin yeri ve kıymeti çok özeldir. Üst düzey devlet adamı olduktan sonra Elçibey annesinden bahsederken onun hayatındaki yerini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Benim hayatımda iki varlık zıddiyet içindedir: annem ve halk. Çoğu zaman, bunlardan hangisinin hangisine tercih edilebileceğim üzerinde düşündüm. Buna cevap hiçbir zaman bulamadım. Bazen ise sinir olup, ana da, başka biri de yüce hedef uğruna kurban edilebilir derdim. Fakat sonra ananın yeri çok ayrı, bu başka bir meseledir düşünür fikrimden vazgeçirdim. Yani; evlat, aile, kardeş, bunların hepsi bir dava uğruna kurban edilebilir fakat, anne edilemez.”⁶

Ebulfez Elçibey, 24 Haziran 1938'de Nahçıvan'ın Keleki köyünün Halil Yurdu yaylasında dünyaya gelmiştir. 1943 yılında babası Kadirkulu Bey, İkinci Dünya Savaşı'nda hayatını kaybettikten sonra dayısı Elçibey'i yanına almış, Elçibey ilk eğitimini de onun yanında almıştır. Köylerinde okul bulunmadığı için Elçibey, sekiz yaşından on beş yaşına kadar Unus köy okulunda eğitim almıştır. Bu okulu bitiren öğrenciler eğitimlerinin devamı için Unus köyünden 25 km uzakta bulunan Ordubad şehrine gitmek zorundaydı. Maddi sıkıntı çeken köy çocukları için bu, o kadar da kolay değildi. Birçok çocuğun eğitim hayatı bu nedenle sona ermiş oluyordu. Fakat 1955'de Unus okulunu bitiren Elçibey, annesinin desteği ile eğitimine devam edebilmiştir.⁷

Böylelikle Ebulfez Elçibey 1955-1957 yılları arasında Nahçıvan'ın en prestijli okullarından olan Ordubad şehrinin 1 No'lu ortaokulunda eğitimini devam ettirmiştir. Sonraları Elçibey o yıllardaki eğitim hayatı, okul, okul kitaplarındaki milli kimlikle ve onlara öğretilenlerle ilgili şunları yazacaktı:

⁵ Gezenferoğlu, **a.g.m.**, s. 19.

⁶ Elçibey, **a.g.e.**, s. 30.

⁷ Tahirzadə, **a.g.e.**, s. 48.

“...Üçüncü sınıfa kadar atalarımızı Midyalı, kendimizi ise Azerbaycanlı sanıyordum. Türk olduğumuzu bilmiyordum. Sınıf ve yurttan arkadaşlarım Malik Mahmudov ve Zakir Memmedov’la ayrı görüşüyorduk. Ben Türk değil Azerbaycanlıyım diyordum. Onlar ise, Türk’sün, Türk’üz ancak bu tarih kitapları seni kandırmış” diyorlardı. Aldandığımı bu kişilerin de yardımıyla üçüncü sınıfta anladım...”.⁸

Ebülfez Elçibey’in Şarkiyat alanına başvurma tarihçesi de ilginçtir. Onun, bu bölümde okumaya karar vermesinin tesadüf sonucunda gerçekleştiği söylenmektedir. Öyle ki, Elçibey Tıp Fakültesi’ne başvurmak için belgelerini hazırladığı sırada, bir arkadaşı Bakü Devlet Üniversitesi’nde yeni bir Şarkiyat bölümünün açıldığını ve oraya başvuru yapmasını tavsiye etmiştir. Bunun ardından, Ebulfez Bey, 1957 yılında Bakü Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümüne başvurmuş ve başvurduğu bölümü kazanmıştır.⁹

Üniversiteden sonra Elçibey, Sovyetler Birliği’nin yardımıyla Mısır’da kurulan Asuan Barajı’nda çevirmen olarak çalışmış (1963-1964), Nikita Hruşev’in o yıllarda Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdul Naser ile yaptığı bir toplantıya da katılmıştır. Çevirmenlik görevini ve Mısır’daki akademik çalışmalarını tamamladıktan sonra Elçibey 1965’de yüksek lisans yapmak için Bakü’ye dönmüş ve 1969’da büyük bilim adamı, tarihçi Ziya Bunyadov’un danışmanlığında "Tuluniler Devleti (868-905)" konulu tezini savunmuştur. Bundan sonra Azerbaycan Yabancı Diller Üniversitesi Asya ve Afrika Tarihi Kürsüsünde öğretim üyesi kariyerine başlamıştır. Bu yıllarda milli kimlikle ilgili ilk sorunlar belirlenmeye başlamıştır.¹⁰

1979 yılında Ebulfez Bey akrabası olan Halime Hanım ile aile hayatı kurmuş, bu evlilikten Çilenay ve Erturgut adında iki evladı olmuştur.¹¹ Elçibey, geç yaşta evlilik yapmasının nedenlerini şöyle açıklamıştır:

“...Geç evlenmemin sebebi, yoldaşlar ile tutuklanacağımızı düşündüğümüzden aile kurmama kararı almamızdır. Nitekim, öyle de oldu ve tutuklandık. ... Ancak bazı kişiler bunu, mücadeleden kaçmak için bahane olarak kullandı. Onlar, ‘Ebulfez bekardır, ailesi yok, çocukları yok. Onun durumu kolay, bizim ise ailemiz var, çocuğumuz var’ diyorlardı. Bunu gerekçe göstererek çok kişi mücadeleden kaçtı. Bunun üzerine, aile

⁸ Əbulfəz Elçibəy, **Bu mənim taleyimdir**, Bakı, 1992. s. 132.

⁹ Ələsgər Siyablı, **Müəllimim-liderim-prezidentim: Elçibəy və milli azadlıq hərəkatı haqqında xatirələr**, Bakı, Elm və təhsil, 2018, s. 113.

¹⁰ Tahirzadə, **a.g.e.**, s. 76.

¹¹ Uğur Güler, **Elçibey**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2006, s. 40.

kurmaya karar verdim. Eğer bu yolda yürüyeceksek, aile de, evlat da kurban verilmeliydi. Bunu sadece biz yapmamıştık, bizden önce de böyle yapanlar oldu. Mehmet Emin Resulzade'nin yanında biz kimiz ki?...".¹²

Elçibey, bu kelimelerle söz konusu dönemde Azerbaycan'daki durumu ortaya koymakta, halkın milli amaçlar uğruna yaptığı fedakarlıklara vurgu yapmaktadır.

1.2. Akademisyenlik Yılları

Ebulfez Elçibey, 1 Ocak 1968 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Asya ve Afrika Ülkeleri Tarihi Bölümünde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başlamıştır. Akademisyenlik yıllarında öğrencilerine yalnızca uzmanı olduğu tarihi değil, gizli tutulan Azerbaycan tarihini de öğretmiş, gerçeği anlatmak için bir öğretmen olarak elinden geleni yapmıştır. Böylece Tarih Fakültesi'nde dersler verirken ders programının dışına çıkarak öğrencilerinde (daha sonralar onların bir kısmı onun devamlıları olacaklardı) milli bilincin oluşmasına çalışmıştır.¹³

Ebulfez Bey'in verdiği dersler gittikçe öğrenciler arasında ün kazanmış, merak uyandırarak diğer bölümlerdeki öğrenciler tarafından da takip edilmeye başlanmıştır. SSCB gibi bir devlette bu tabii ki kuşku uyandırmak için yeterli olmuştur. Bunun akabinde onunla ilgili bazı ithamlar ortaya atılmıştır. Yönetim, Elçibey'i, derslerini ihmal ettiği, başka fakültelerden gelen öğrencilerin derslerine girmesine izin verdiği için suçlamıştır. Ardından, KGB (Rus Gizli Servisi) de onu yakın takibe almıştır. Buna karşılık Ebulfez Bey de bazı tedbirler almış, faaliyetlerine karşı herhangi bir soruşturma açılacak olursa, bunlara verilecek olan cevapları önceden öğrencilerine ezberletmiştir. Fakat Ebulfez Bey'in öğrenciler arasında yürüttüğü bu aydınlanma hareketini durdurmak için çeşitli girişimler olmuştur. Örneğin, öğrenciler rektörlüğe çağırılarak, onlardan Asya ve Afrika Ülkeleri Tarihi bölümünde görev yapan Ebulfez Bey'in milli kimlik propagandası yaptığını beyan etmeleri istenmiştir. Öğrenciler teklifi reddedince sinirlenen rektör, onları üniversiteden kovmakla tehdit etmiş, fakat buna tepki olarak çok sayıda öğrenci üniversitede toplanmaya başlayınca üniversite yönetimi geri adım atmıştır.¹⁴

¹² Elçibey, a.g.e., s. 92-93.

¹³ Gezenferoğlu, a.g.e., s. 44.

¹⁴ Məhərrəm Zülfüqarlı, *İstiqlal tarixini yaradanlar: 1972-1992-ci illər*, Bakı, 2003, s. 80.

Üniversitede başlanan milli hareketlere karşı alınan bir diğer tedbir ise; Tarih, Hukuk, Bilimsel Komünizm ve Felsefe dersleri veren tüm öğretim görevlilerine, Komünist Partisi'ne üye olma zorunluluğu getirilmesi olmuştur. Ebulfey Bey de gelişen milli hareketlerin devam etmesi adına, Komünist Partisi'ne üye olmuştur. Sonralar Elçibey bununla ilgili şu açıklamada bulunmuştur:

“Komünistliği kabul etmeyen üniversiteden çıkarılacak denmişti. Ben de üniversiteden ayrılmak istemiyordum. İş bulamayacağıma göre değil, öğrencilerimden ayrılmak istemiyordum. Çünkü öğrenciler arasında propagandaya devam etmek için ortam gayet müsaitti. Ben bu fırsatı değerlendirmek istiyordum...”¹⁵

Bunun akabinde milli hareket hızla gelişmiş ve yayılmıştır. Elçibey, teneffüslerde de propagandalarına devam etmiştir. Aynı zamanda Elçibey dernek kurma faaliyetine başlamıştır. Bunun yanı sıra, Sumgayıt, Gence ve Nahçıvan'da da Sovyet yönetimine karşı gizli olarak küçük gruplar oluşturulmuştur. 1974'ün başlarında Elçibey, birkaç kez KGB'ye çağırılmıştır. O, öğrenciler arasında milliyetçi, anti-Rus ve anti-Sovyet görüşleri yaymakla suçlanmıştır. Kendisine, bu hareketlerine son vermediği takdirde tutuklanacağı bildirilmiştir.¹⁶ Fakat bu “davet”lerden herhangi bir sonuç alınamamıştır. Ancak bir yıl sonra aynı mesele kurumun gündemine yeniden getirilmiş ve bu kez, oy çokluğu ile Elçibey'in tutuklanması kararı alınmıştır. Ebulfey Bey, 17 Ocak 1975'te Bakü'de tutuklanmıştır.¹⁷ Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Ceza Kanunun 57. maddesindeki milliyetçilik ve 188. maddesinin 2. bendindeki Sovyet düzenine karşı çıkma suçlarından yargılanmıştır. Elçibey'in akademik dereceleri elinden alınarak, yüksekokullarda ve üniversitelerde hocalık yapmasının da önüne geçilmiştir.¹⁸

Elçibey'in cezasının bir kısmını geçirdiği Karadağ kasabası, Bakü'den 30 km uzaklıktaydı. Buradaki cezaevinde bulunan mahpuslar her gün ağırlığı 32-40 kg olan inşaat taşlarını tren vagonlarına taşımakla yükümlüydü. Her bir tutuklu gün içinde 900-950 adet taş yüklemek zorundaydı. Elçibey de bir süre bu taşlardan taşımıştır. Aynı zamanda mahkumlarla güzel ilişkiler kurup ideolojisini onlara da anlatmıştır.

¹⁵ Elçibey, **a.g.e.**, s. 144.

¹⁶ Elçibey, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁷ **A.e.**, s. 36.

¹⁸ Ali Salettin, **Bir kere yükselen bayrak**, Bakı, Yazıcı, 1993, s. 18.

Ebulfez Bey'in taş taşınmasını istemeyen mahkumlar ayaklanmış ve yöneticiler olayın daha fazla büyümemesi için buna razı olmuşlardır. O günlerle ilgili olarak Elçibey şunları yazmaktadır:

“...Burası (Karadağ) yaşadığımız yerden tahminen 1-2 km uzaklıkta idi. Askerler her gün, köpekleri ile birlikte etrafımızda durur ve köpekleri üstümüze salarlardı. Çok azap, eziyet ve vahşilik içindeydik. Vagona günde 900-950 taş yüklememiz söyleniyordu... Bir-iki gün böyle çalıştırdılar. Sonradan çocuklar bana yardım etmeye başladı. Çoğu zaman yükleme işini onlar yapıyordu. Benim gücümün buna yetmeyeceğini biliyorlardı. Mahkumların yardımı olmasaydı, orada benim durumum çok kötü olurdu.”¹⁹

Elçibey cezasını tamamlayıp 17 Temmuz 1976'da serbest bırakılmış fakat eski görevine dönememiş, Bakü Devlet Üniversitesi yönetimi çalışma isteğini kabul etmemiş, Şark Dilleri Enstitüsü'nden de olumlu cevap alamamıştır. 7 Aralık 1976'da Elçibey, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü'nde araştırmacı olarak göreve başlamıştır.²⁰

Elçibey, araştırmacılık haricinde enstitüdeki Arapça bazı eserleri Azerbaycan Türkçesi'ne çevirmiş ve böylece yeniden akademik çalışmalara başlamıştır. 1981'de enstitüde bölüm başkanı olmuş ve bu görevini, Azerbaycan Cumhurbaşkanı olana kadar sürdürmüştür. Enstitüde çalıştığı yıllarda Elçibey, ünlü Rus tarihçi Lev Gumilyev'le arkadaşlık ilişkileri kurmuştur²¹.

1.3. Sumgayıt ve 20 Ocak 1990 Hadiseleri

19 Şubat 1988 yılında Erivan'da yapılan toplu mitinglerde katılımcılar "Ermenistan Türklerden temizlenmeli!", "Ermenistan sadece Ermeniler içindir!" vb. gibi sloganlar atmaktaydılar. Mitingin üçüncü gününde Erivan'da ayakta sadece bir cami kalmış²², Azerbaycan orta öğretim okulu ve Cefer Cabbarlı adına Erivan Azerbaycan Dram Tiyatrosu tamamen yakılmıştı. Erivan'da bu olayları protesto eden Azerbaycanlıların evleri ateşe verilmişti. Erivan'da bu olaylar vuku bulunca, Sumgait trajedisi henüz hazırlanma aşamasındaydı. Sumgait katliamı yöneticilerinden en aktif olanı 1959 doğumlu Edward Eduardovich Grigoryan adlı Ermeni olmuştur. Ermeni

¹⁹ Uğur Güler, **a.g.e.**, s. 38.

²⁰ **A.e.**, s. 39.

²¹ **A.e.**, s. 39.

²² Belirtilmesi önemlidir ki, 20. yüzyılın başında şehirde sekiz cami vardı.

Ohanyan, Samoylov ve Pavlovsky'nin isimleri de Sumgayit katliamlarının aktif organizatörleri arasındaydı.²³

Olaylara Bakü'ye 30 km uzaklıktaki Sumgayit şehrinin mekan olması tesadüf sonucu değildir. Ermenistan'dan kovulan 41.000 Azerbaycan Türkünün çoğunluğu bu şehre yerleşmişti ve Ermenilerin onlara karşı yaptıkları zulüm yüzünden çok öfkeliydiler. Bunun yanı sıra yoksulluk ve sefalet içinde yaşayan şehir halkı da radikal adımlar atmaya meyilliydi. Bir gün süren kargaşa sonucu birçok Ermeninin evi yakıldı, düzinelerce insan yaralandı, 26 Ermeni, 5 Azerbaycan Türkü ve 1 Lezgi dahil 32 kişi hayatını kaybetti. Öldürülen Ermenilerin neredeyse hepsinin Ermeni terör fonlarına para bağışında bulunmayanlardan olduğu ise sonradan açığa kavuşmuştur. O günün kurbanlarından olan, Sumgayit sakini L. Meclumyan olaylarla ilgili şunları açıklamıştır:

"Uzaktan tanıdığım olan Grigoryan öğlen vakti daireme geldi ve hasta annemin bacakları kırılana kadar ona sopayla vurdu. Bir süre boyunca direnmeye çalıştım, ama bir kadın olduğum için gücüm yetmedi ve Grigoryan bana da vurmaya başladı."²⁴

1980'li yılların sonlarında aktif siyasi faaliyette bulunan Ebulfez Elçibey, Sumgayit olaylarına da kayıtsız kalmadı. Gorbaçov'un reformları sırasında açıklık ve yeniden yapılanma politikasının, Ermenistan'ın Azerbaycan'a toprak iddiası ve Dağlık Karabağ Ermenileri arasında ayrılıkçı hareketlerin güçlenmesiyle sonuçlanması onda derin bir öfke uyandırdı. Sözü geçen olayların akabinde arkadaşları ve diğer Azerbaycan aydınlarıyla birlikte Sumgayit'e giden Ebulfez Bey olayın ciddi ve kapsamlı olarak araştırılması, Ermenilerin bu provokasyonunun cevapsız kalmaması gerektiğini belirtti. Komünist yönetiminin, cumhuriyetin toprak bütünlüğüne ciddi bir tehdit oluşturduğu bu tarihte Azerbaycan'daki halk hareketi biraz daha yaygınlaştı ve ülke dramatik olaylara sahne olmaya başladı. 17 Temmuz 1989'da büyüyen bir halk hareketinin etkisi altında, yetkililer Halk Cephesini resmi

²³ Ehtiram Əzizov, **Sumqayıt hadisələri : həqiqətlər və reallıqlar**, Respublika qəzeti, 2011-ci il, 27 fevral. s. 5.

²⁴ Söhrab Səfiyev, **Sumqayıt hadisələri əvvəlcədən hazırlanmış təxribat idi**, Respublika qəzeti, 2009-cu il, 28 fevral. s. 12.

kayıt altına almak zorunda kaldılar. Ebulfez Bey Halk Cephəsi başkanı seçildi ve sosyo-politik süreçlərin ağırlık merkezi yetkililərdən Halk Cephəsinə keçmiş oldu.²⁵

1990 yılına gəldiğində olaylar artıq başqa boyut almaya başlamış və daha kanlı bir evreye keçilmişdir. O dönmə hək hərəkatını durdurmaya yōnelik birçok adım atılmaktaydı.²⁶ Dövlət tərəfindən atılan bu adımların ən vahşicə olanı kuşkusuz ki, 20 Ocak olayıdır. Kısaca sōylemek gerekirse, 20 Ocak Katliamı SSCB hōkōmetinin AHC'ye öfkəsindən kaynaklanmışdır.²⁷

19 Ocak 1990 tarixində Bakü'də olağanüstü hal uygulanması kararı alınmışdır. Bu kararın normalde 20 Ocak saat 00.00'dan sonra yürürlüğe girməsi gərəkirkən Azərbaycan Televizyonu'nun enerji istasyonunun SSCB güçləri tərəfindən vurulması nədəniylə hək bu konuda hiçbir şəkildə bilgiləndirilememişdir. Hatta iddialara gōrə, AHC yōneticilərinin də son anda karardan haberdar olmaları, onların da həkə çağrı yapma imkanını ellərindən almışdır. Bunun sonucunda, 19 Ocak gününü 20 Ocak'a bağlayan gecə Rus askərləri, verilən talimat doğrultusunda Bakü'ye girmiş və yerel həkə atəş açmışlardır.²⁸

Sovyet birliklərinin yasadışı saldırıları sonucunda Bakü və Azərbaycan'ın diğər bölgələrində 146 kişi hayatını kaybetmiş, 744 kişi yaralanmış və 841 kişi tutuklanmışdır. 200 ev və daire, ambulanslar da dahil olmaq üzərə 80 arabanın yanı sıra, birçok özel mōlk askərlər tərəfindən mahvədilmişdir. Öldürölənlerin arasında kadınlar, çocuklar və yaşlıların yanı sıra tıbbi personel və polis də vardı. 20 Ocak trajedisi sonucunda SSCB Anayasası, Azərbaycan SSC Anayasası və Azərbaycan həkının egemenlik hakları ihlal edilmişdir.²⁹

Kızıl Ordu birlikləri, AHC'nin mərkəz və şubələrini kapatmış, hərəketin pek çok lideri və üyesi tutuklanmışdır. 20 Ocak gecesinin ardından, yaşanan trajediye karşı tepkilerin ortaya konulduğu günlerdə, Rus askərlərinin denetimi altında gecə sokağa çıkma yasağı mevcuttu. Sōzü gēçen yasak səbəbiylə fabrikalarda baş gōstərən

²⁵ Tahirzadə, a.g.e., s. 171.

²⁶ Çōnkō hək, mōcadələyi Sovyetlərdən bağımsız olmaq amacıyla veriyordu və hək tərəfindən büyük dəstək gōrməktəydi. Bunu hiçbir şəkildə qəbul etmək isteməyən SSCB yōnetimi, 70 yıldır uyguladığı baskı politikalarını doruk noktasına taşıdı. Bunun akabinde də 20 Ocak olayları yaşandı.

²⁷ Tahirzadə, a.g.e., s. 174.

²⁸ Məzahir Süleymanzadə, **20 yanvar: Güllələnmiş qəzet. 1990-cı il 20 Yanvar faciəsinin 20 illiyinə həsr olunur**, Bakı, Nurlan, 2010, s. 14.

²⁹ İlqar Niftəliyev, **20 Yanvar faciəsi**, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi. (Çevrimiçi) <http://www.supremecourt.gov.az/static/view/22> 14.02.2020.

grevlerin ülke geneline yayılması sonucunda zor duruma düşen hükümet, Halk Cephesi ile görüşme yapmak için girişimlerde bulunmuş, olağanüstü halin kaldırılması ile ilgili Milli Meclis'e kapsamlı bir teklif sunmuştur. Kanunun Milli Meclis'te kabulüyle, olağanüstü hal durumu sona ermiştir. Bunun akabinde 26 Ocak'ta Elçibey ve arkadaşları üç renkli Azerbaycan bayrağını, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü'nün çatısına dikmiştir.

1.4. Cumhurbaşkanlığı Dönemi

Ebulfez Elçibey, Cumhurbaşkanı seçilmesiyle ilgili olarak sonradan şunları yazmıştır:

“Ayaz Mutallibov'un devrilmesinden sonra cumhurbaşkanlığı seçimine katılmak zorunda kaldık, ancak ben tekrar tekrar cumhurbaşkanlığı seçimi olmaması gerektiğini savunuyordum. Çünkü devlet yapımız henüz cumhurbaşkanlığı kurumu için hazır değildi. Evet, bir başkan seçilecekti, fakat o bir oyuncak olarak kalacak ve sadece bağırıp çağırmaktan başka bir şey yapamayacaktı. O, ya iktidarda kalmak için bir diktatör olmalı ya da bir demokrat olarak koltuğunu kaybetmeliydi.”³⁰

Elçibey, istemediği halde 1992 yılında cumhurbaşkanlığı görevine getirildi. Bu dönemde onun önünde duran en ciddi sorun Karabağ probleminin bir an önce çözülmesi için milli ordunun kurulmasıydı. Elçibey cumhurbaşkanı olmadığı dönemlerde de ordunun kurulmasına çalışmış, fakat dönemin Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov, bunu engellemek amacıyla Savunma Bakanlığı görevine Rus yanlısı Valeh Berşadlı adlı generali atamıştır.³¹

Ordunun kurulmasından hemen sonra ordudan firar etme durumlarının önüne geçmek amacıyla milli orduda disiplinin güçlendirilmesi meselesine önem verilmiştir. Elçibey, Savunma Bakanlığı'nda Sovyet ordusuna sadakati ile bilinen ve Ruslara sempati besleyen yüksek rütbeli askerler bulunduğundan ve Türkiye'ye eğitim için gönderilmiş kadroların henüz geri dönmemesi sebebiyle ilk günlerden Karabağ bölgesinde açık askeri müdahale yapmamıştır. Bir zaman sonra Türkiye'de

³⁰ Mahir Əliyev, **Elçibəy həyatı: Ə.Elçibəy - 70**. Xalq Cəbhəsi, 24 iyun 2008, s. 5.

³¹ Siyablı, **a.g.e.**, s. 179.

eğitim gören subayların Azerbaycan'a dönmesi ile beraber, 33 ordu taburu kurulmuştur.³²

Ebulfez Bey'in hayata geçirdiği en önemli icraatlardan biri de, Latin alfabesine dönme kararı olmuştur. Aynı dönemde, Azerbaycan'da Türk dilinin tanıtımı ve geliştirilmesi meseleleri öne çıkmış, milli kimlik ve dil kökeni çalışmaları yapılmıştır. Ebulfez Elçibey birçok uluslararası toplantıda Azerbaycan Türkçesinde konuşmalar yapmış, Rus dili devlet dairelerinin resmi dili olmaktan çıkarılmıştır.³³

Elçibey, cumhurbaşkanlığı yaptığı dönemde Azerbaycan Türkçesi ve Azerbaycan toplumu ile ilgili olayları anlatırken şunları söylemiştir:

“Bizim yönetimimiz sırasında bilinçli bir toplum vardı. Bu toplumdan uygun bir sınıf yönetici olarak seçildi. Onlar, yeni, özgür, bağımsız bir devlet kurmak isteyen onurlu ve kendini vatanına adanmış vatandaşlardı. Ülkelerini çok seviyorlardı, onun yolunda ölmeye bile hazırlardı, kendi özgürlüklerini devletin ve milletin kurtuluşuna kurban verdiler.”³⁴

Elçibey'in Rus emperyalizmine karşı tutumu kendini en çok askeri alanda göstermiştir. Azerbaycan'da SSCB döneminden kalma Rus askerlerinin ülkeden çıkarılması ve onların silahlarının Azerbaycan Milli Ordusuna verilmesi bizzat Ebulfez Elçibey'in ismiyle bağlantılıdır. Ülkeden çıkarılan Rus askeri birliklerinin yerine yenice teşkilatlanmış Sınır Kuvvetleri Komutanlığı askerleri getirilmiştir. Şunun da altını çizmekte fayda var ki, Azerbaycan Cumhuriyeti, eski SSCB ülkeleri içerisinde Rus askerlerini ülkeden çıkaran ilk devlet olmuştur.³⁵

Elçibey bu olayla ilgili şunları söylemektedir:

“Bu adımla devrileceğimi çok iyi biliyordum. Rus askerlerini Azerbaycan sınırlarından çıkardığım gün arkadaşlarıma dedim ki, benim artık iktidarda kalacağıma inanmayın.”³⁶

Elçibey diğer alanlarda da birçok reform gerçekleştirmiştir. Kendisinin bununla ilgili fikirleri şöyledir:

³² Siyablı, **a.g.e.**, s. 180.

³³ Turan Yavuz, **Türkün son döyüşü**, Bakı, Qanun, 2004, s. 67.

³⁴ Əliyev, **a.g.e.**, s. 5.

³⁵ Zülfüqarlı, **a.g.e.**, s. 90.

³⁶ Yavuz Bülent Bakiler, **Azerbaycan yüreğimde bir şahdamardır**, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 64.

“Ulusal parayı (Manat) tedavüle soktuk. Bu sadece ülkenin siyasi imajı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olmakla kalmamış, aynı zamanda nakit sektöründeki gerilimi de hafifletmişti. Manatımız Haziran 1993'te Rus rublesine karşı % 10 düşüş yaşasa da genel olarak Güney Kafkas'ta esas para birimi haline geldi.”³⁷

Elçibey, yukarıda belirtilen alanların yanı sıra, eğitim sektöründe de devrim niteliğinde reformlar yapmıştır. Bu konuda o, şunları söylemektedir:

“Komünist ideolojinin o zamanlar ortaokulların müfredatına ve ders kitaplarına yansıdığı ve Sovyet eğitiminin içeriğinin büyük ölçüde bu ideolojiye dayandığı iyi bilinmektedir. Bağımsız Azerbaycan'ın ulusal ideolojisi ve devlet çıkarlarına uygun yeni programların ve ders kitaplarının geliştirilmesinde devrim sayılabilecek değişiklikler yapılmıştır. Azerbaycan'da yüzlerce bilim insanı, öğretmen ve metodologun katılımıyla 7 ortaokul müfredatı tamamen güncellenmiş ve bunların temelinde 60 yeni ders kitabı yazılmıştır.”³⁸

Elçibeyin kısa cumhurbaşkanlığı döneminde oldukça önemli siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel reformlar yapılmasına rağmen, 1993 yılının Haziran ayında askeri-siyasi darbe ile cumhurbaşkanlığı dönemi sona ermiştir.

1.5. Haziran 1993 Darbesinden Sonraki Durum

Elçibey'in darbeden sonraki hayatı ve faaliyetleri ile ilgili bölüme başlamadan önce kendisinin dilinden söylenen şu fikirleri belirtmekte fayda vardır:

“Gence ayaklanmasıyla başlayan ve parlamentoda sona eren darbe, Azerbaycan'ı bağımsızlık ve istikrarlı demokratik kalkınma yolundan uzaklaştırdı. Cumhuriyetin Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılmasından kısa bir süre sonra darbenin sonucu belli oldu ve 4 Haziran ayaklanmasının gerçek amacını açıkça gösterdi.”³⁹

“Bu aşamadaki yenilgilerimize rağmen, stratejik çizgimizin, bağımsızlık, demokrasi ve liberal reformları seçme şeklimizin Azerbaycan halkı için tek doğru yol olduğunu tam olarak söyleyebilirim. Ulusal bağımsızlığa ulaşmayı başaracağımızdan ve Azerbaycan'da demokratik bir toplum kurma olasılığından kuşku duyanlar bir zaman gelecek, bundan utanacaklar.”⁴⁰

³⁷ Arif Rəhimoğlu, **Bütövlük qıbləsinin Elçibəy yolu**, Bakı, Elm və Təhsil, 2016, s. 89.

³⁸ A.e., s. 86.

³⁹ Əbülfəz Elçibəy, **Müstəqillik: ikinci cəhd**, Bakı, Elçibəy Kitabxanası, 2001, s. 27.

⁴⁰ A.e., s. 29.

Rusya ve İran'a karşı olan radikal tutumundan dolayı sözü geçen devletler Elçibey'in hayatını hedef almışlardı. Bu, kendini bazı gizli suikast girişimlerinde göstermekteydi. Misal olarak, Gence şehrine giderken patlayıcıyla dolu bir kamyonun, cumhurbaşkanlığı konvoyuna saldırısı gösterilebilir. Alınan tedbirler sonucu Cumhurbaşkanı, bu suikasttan kurtulabilmiştir.

Elçibey'in cumhurbaşkanlığı kürsüsünde olması, Ermenistan için rahatsız edici olmuştur. Milliyetçiliği ile tanınan Elçibey'in devrilmesi planında öncül pay sahiplerinden biri de Ermenilerdir. Dönemin Savunma Bakanı Rahim Gaziyev ve Suret Hüseynov'un askeri birlikleri cepheden geri çekmesi üzerine Ermeniler, Kelbecer'i ablukaya aldılar. Bunun ardından Elçibey, Türkiye, Rusya ve İran'a bölgedeki sivil halkı, aynı zamanda şehit ve yaralıları oradan uzaklaştırmak ve güvenli bölgelere götürmek için helikopter göndermeleri konusunda ricada bulunmuştur. İran ve Rusya ricayı reddetmiş, dönemin Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel, aradaki mesafenin uzun olması sebebiyle Türkiye'den Azerbaycan'a helikopter göndermenin kolay olmayacağını bildirmiştir. Bunun akabinde, Kelbecer işgal edilmiştir. Kelbecer'in işgali Elçibey'e yönelik suçlamaları artırmış ve Elçibey'in tüm rakiplerini kendine karşı birleştirmiştir.⁴¹

Elçibey, darbenin başladığı Gence'de (4 Haziran 1993) sivil halka ateş açılmamasını emretmiş, hükümet kuvvetlerini itirazcılara zarar vermemeye çağırmıştır. Buna karşılık, meydana gelen ayaklanma sırasında, Cumhurbaşkanı Özel Birliği komutanlarından Tahir Memmedov da dahil, 25'ten fazla kişi hayatını kaybetmiştir. Elçibey'in devrilmesinde bazı askeri birliklerin de payı olmuştur. Şöyle ki, bu gergin dönemlerde, Gence 709. alayı cepheden geri çekilmiş, alay komutanı Eldar Aliyev Savunma Bakanlığı'nı tanımadığını beyan etmiştir. Bunun ardından, Elçibey'in devrilmesinde en önemli aktörlerden biri olan Suret Huseynov önceden silahsızlandırılmış Gence polisini bastırarak şehri ele geçirmiştir. Bununla da ülkenin en büyük üçüncü şehri olan Gence, merkezi hükümetin kontrolünden çıkarak bir isyan bölgesine dönüşmüştür.⁴²

Gence olaylarının ardından, Azerbaycan'ın güneyinde, Lenkeran şehrinde de silahlı isyan çıkmıştır. 9 Haziran'da devlete karşı silahlanan "Halkların Özgürlüğü ve

⁴¹ Rəhimov, a.g.e., s. 72.

⁴² Georgi Zapletin, *Satqınlıq və ya bir çevriliş cəhdinin aqibəti*, Panorama, 20 fevral 1997, s. 10

Eşitliğı Partisi'nin başkanı Alikram Hümbeov, 5 gün sonra şehirde kontrolü ele geçirmiştir. 21 Haziran'da ise, bölgede Talış-Muğan Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmiştir. Thomas de Vaal'a göre, Alikram Hümbeov'un bu hamlesinin amacı; eski cumhurbaşkanı (aynı zamanda, arkadaşı) Ayaz Mutallibov'u yeniden iktidara getirmektir. Talış-Muğan Cumhuriyeti Lenkeran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı, Celilabad ve Bilasuvar bölgelerini kapsamaktaydı.⁴³

Gence isyanına önderlik eden Suret Huseynov, Cumhurbaşkanı Elçibey'den 18 Haziran 1993'e kadar görevini bırakmasını talep etmiş, aksi takdirde silahlı birlikleri ile başkent Bakü'ye gireceği tehdidinde bulunmuştur. Bu çağrının ardından Elçibey, ülkede iç savaş çıkmasına yol açmamak ve kardeş kanı dökülmesini önlemek için geri çekilmiş, Nahçıvan'ın Keleki köyüne gitmeye karar vermiştir. Elçibey'in zor durumda olduğunu öğrenen Afganistan Türklerinden askeri yardım teklifiyle destek gelmiştir. Fakat Elçibey bunu kabul etmemiş, iç savaş çıkmasını istemediğini tekrar belirtmiştir.⁴⁴

Onun bu barışçıl siyaseti ve darbecilerle silahlı mücadele etmek yerine, Nahçıvan'a gitmesi bazı siyaset bilimcilerince onun kararlı ve deneyimli bir devlet başkanı olmadığı suçlamalarına neden olsa da, Elçibey'in kendisi, bunu farklı şekilde yorumlamaktaydı. Şöyle ki o, protestoculara silahlı müdahale edilse ve çatışma çıksa, sonradan bunun yatıştırılmasının mümkün olmayacağını bildirmiştir. Bu yüzden de durumun daha da karmaşıklaşmaması ve zaten savaş durumunda olan, topraklarını art arda kaybeden ülkenin iç savaşa sürüklenmemesi adına Elçibey, kendi hakimiyetini sessizce teslim edip memleketine dönmüştür.⁴⁵

Elçibey, Keleki'de birkaç gün kalıp geri dönmeyi planlamıştır. Fakat kendisinin ifadesine göre, Keleki'ye gelirken içinde bulunduğu ve Bakü'ye dönmeyi planladığı uçağın kanadı, koruma görevlilerinden birinin "yanlışlıkla" silahının ateşlenmesinden dolayı hasar almıştır. Dolayısıyla ona bu uçakla geri dönmenin mümkün olmadığı söylenmiştir. Elçibeyin sözlerine göre, bu, onun Bakü'ye tekrar dönmesinin engellenmesi amacıyla yapılmıştır.⁴⁶

⁴³ Zapletin, a.g.m., s. 10

⁴⁴ Fatih Qısabarmaq, **Türk dünyasının ozanı Elçibəy haqda**, Azadlıq, 8 fevral 2013, s. 13.

⁴⁵ A.e., s. 13.

⁴⁶ Ağa Cəfərli, **Elçibəy günü**, Xalq Cəbhəsi, 24 iyun 2009, s. 5.

O dönemde Türkiye hükümetinden yeteri kadar destek görmediğine dair söylentilerle ilgili Elçibey şunları söylemektedir:

“Keleki’ye gitmezden iki gün önce Ankara’da çok güzel ağırlandım. Fakat Türkiye’ye bu konu ile ilgili destek almaya gittiğim gibi fikirler yanlışdır. Her halk kendi mücadelesini kendisi vermelidir.”⁴⁷

İki ay sonra, Elçibey, Keleki köyünden verdiği demeçte, 29 Ağustos 1993 tarihinde yapılmış referandumun sonuçlarını tanımadığını ilan etmiştir. Elçibey’in bu muhalif tavırları sonradan ona “sabık devlet başkanı” statüsünün verilmemesiyle sonuçlanacaktır. Bununla ona çeşitli imtiyazlar tanınması zorunluğu da hesaba alınmıştır.⁴⁸

Elçibey, Keleki köyünde zor şartlarda adeta sürgün hayatı yaşasa da onu en çok üzen köy halkına yapılan ekonomik ve psikolojik baskılar olmuştur. Köyde Elçibey’in etrafında büyük bir halk dayanışmasının olması bu duruma neden olmuştur. Köylüler, “tank gelse bile kendimizi takın altına atacağız, Elçibey’e bir şey yaparlarsa kendimizi yakacağız” demişlerdir.⁴⁹

Elçibey’in Keleki yıllarında, yeni hükümetin AHC parti mensuplarına yönelik baskıları artmış ve siyasi tutuklamalar yapılmıştır. Bunun dışında, AHC ve Müsavat Partisi Genel Merkez binaları, çevik polis alayları tarafından basılarak tahrip edilmiş; yöneticiler tutuklanmıştır. Elçibey’in arkadaşlarına, parti taraftarlarına yönelik baskı ve tutuklamalar o kadar çoğalmış, tehditler o kadar genişlemiştir ki, ABD Kongresi dönem hükümetine mektup göndererek, tutuklular arasında bulunan Müsavat Partisi Genel Başkanı İsa Gember’in serbest bırakılmasını talep etmiştir. Dönem hükümeti, Elçibey’e ağır baskılar yapmış, televizyonlarda Ebulfez Elçibey’in konuşmalarına, demeçlerine yasak, gazetelerde resimlerine dahi sansür uygulanmıştır.⁵⁰

Elçibey’in Keleki köyünde zorla tutulması nihayet 31 Ekim 1997 tarihinde sona ermiştir. Aynı yıl Bakü’ye dönen Elçibey, yeniden “Azerbaycan Halk Cephesi Partisi” başkanı seçilmiştir.

⁴⁷ A.e., s. 5.

⁴⁸ Ədilli Şirvani, **Elçibəy şəxsiyyəti**, Türküstan, 24 iyun 2013, s. 3.

⁴⁹ A.e., s. 3.

⁵⁰ Mehriban Vəzir, **Elçibəy və türkcülük: Elçi yolu**, Türküstan, 25 oktyabr 2009, s. 11.

Bakü'ye döndükten sonra siyasete devam eden Elçibey, en büyük muhalif partinin başkanı olarak yeni siyasi düzende yer almıştır. Zor durumda tüm muhalefeti birleştirmeye çalışsa da, ona karşı darbeye de yer alan bazı muhalefet liderleri yüzünden onun bu arzusu gerçekleşmemiştir. Burada “sipariş edilmiş muhalefet”in⁵¹ de büyük rolü olduğunu söylemek gerekmektedir.⁵²

Her türlü zorluğa rağmen bir yıl sonra, 1998 yılında Elçibey, neredeyse tüm muhalefeti bir araya getirmeyi başarmıştır.⁵³ Fakat Elçibey vefat ettikten sonra muhalefet başsız kalmış ve bugüne kadar birleşmeyi başaramamıştır.

Bakü'de hastalığı ağırlaşan Elçibey'e prostat kanseri teşhisi konulmuş, tedavisi Türkiye'de yapılmıştır. Ankara Hastanesi'nin ardından, Gülhane Askeri Tıp Akademisi'ne (GATA) yatırılmıştır. Fakat böyle durumlarda uygulanması gereken kemoterapi tedavisinin, saç ve sakalının dökülmesine neden olacağını gerekçe göstererek, uygulanmasına izin vermemiştir. Bu durumu Elçibey şöyle açıklamıştı:

“Ben, Güney ve Kuzey Azerbaycan birleşinceye ve başkenti Tebriz oluncaya kadar sakalımı kesmemeye yemin ettim. Bu yeminimi bozamam.”.⁵⁴

Kanserin yanı sıra, şeker hastalığından da eziyet çeken Elçibey'in her geçen gün hali daha da kötüleşmiş ve 22 Ağustos 2000 tarihinde Ebulfaz Elçibey hayata veda etmiştir. Aynı gün devlet töreni düzenlenmiş ve THY'ye ait özel uçakla Elçibey'in naaşı Azerbaycan'a getirilmiş ve bir gün sonra Bakü'de Fahri Hıyaban'da defnedilmiştir.⁵⁵

⁵¹ Sipariş edilmiş muhalefet (sifarişli müxalifət), 1995 yılı sonrası iktidar tarafından desteklenen ve diğer muhalef partiler arasında destrüktif muhalefet rolünü oynaması amacıyla oluşturulmuş muhalefet şeklidir.

⁵² Vəzir, **a.g.m.**, s. 11.

⁵³ Dönemin muhalef partilerinden sadece Azerbaycan Milli İstiklal Partisi, bu koalisyona katılmamıştır.

⁵⁴ Mehriban Vəzir, **Xalqın vəbalını daşıyan...**, Yeni Müsavat, 9 yanvar 2013, s. 6.

⁵⁵ **A.e.**, s. 6.

İKİNCİ BÖLÜM

ELÇİBEY'İN SİYASİ FAALİYETLERİ

2.1. Azerbaycan Halk Cephesi ve Elçibey

Elçibey'in aktif siyasete yeniden başlaması 1980'lere denk gelmektedir. Ermenilerin Azerbaycan'a karşı toprak iddialarında bulunmaları bunu özellikle tetiklemiştir. Gorbaçov'un etnik azınlıklara karşı agresif siyaseti 1985'ten beri SSCB'de ortaya çıkmaya başlayan demokratik hareketlere ve bazı halkların bağımsızlık arzusunun artmasına yol açmıştır. Ermeniler Azerbaycan topraklarını ele geçirme planını uygulamak için bu durumdan yararlanmaya başlamıştır. En büyük desteği de Rusya'dan almışlardır. Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri Ermenistan'daki gerilimden en fazla etkilenen etnik azınlık olmuştur. Bununla birlikte Azerbaycan Türklerinin gruplar halinde Ermenistan'dan sürülme süreci başlamıştır.⁵⁶

İlk Türk karşıtı miting 19 Şubat 1988'de Erivan'da gerçekleşmiştir. Ermenilerin Dağlık Karabağ'a karşı toprak iddiaları ve Azerbaycan Türkleri için tarihi öneme sahip Tophane Ormanı'nın yıkımı Azerbaycan'da büyük bir tepkiye neden olmuştur. Azerbaycan Türkleri 17 Kasım 1988 ve 5 Aralık 1988 tarihleri aralığında Lenin Meydanı'nda bu olaylara karşı büyük bir protesto düzenlemiştir.⁵⁷ Protesto mitingine yaklaşık bir milyon kişi katılmıştır. Sözü geçen protestolar 5 Aralık 1988'de şiddetli bir askeri müdahaleyle sona ermiş ve Ebulfez Bey de dahil olmak üzere harekete önderlik eden isimler tutuklanmıştır. Elçibey, Bayıl Hapishanesi'nden ancak bir ay sonra, 5 Ocak 1989'da çıkabilmiştir. Ermenilerin agresif milliyetçi eylemlerine karşı durmak için Bakü'de Elçibey tarafından Azerbaycan Halk Cephesi kurulmuştur. Temmuz 1989'da kurulan AHC, Baltık cumhuriyetleri (Letonya, Litvanya ve Estonya) tarafından bağımsız devlet kurmak amacıyla hareket etmek için kurulmuş Halk Cephesi'nden esinlenerek kurulmuştur. 3 Ekim 1989'da Sovyet hükümeti, Halk

⁵⁶ Mirağa Mirəlioglu, **Birinci Elçibəy formu: 28 dekabr 2000-ci il**, Bakı, Yeni nəsil, 2000, s. 60.

⁵⁷ Sonralar bu protesto "Meydan Hareketi" olarak anılmaya başlamıştır.

Cephesi'nin halk tarafından büyük destek gördüğü için onu resmen tanımak zorunda kalmıştır.⁵⁸

AHC'nin ilk kuruluşu 1988 olayları ve bağımsızlık adına savaşan insanlardan oluşan gizli bir birlik olarak daha derinden incelenirse, onun ideolojik temellerinin XX. yüzyılın ortalarına denk geldiği görülmektedir. Ebulfez Bey üniversiteden mezun olduktan sonra 1968'de Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak işe başlamıştır. Üniversitede çalıştığı yıllar boyunca yakın arkadaşları ile birlikte ideolojik propagandayı sürdürmüştür. Yoldaşlarıyla oluşturduğu birliğe zamanla yeni üyeler katılmıştır. Bu üyelerden biri de Malik Mahmudov olmuştur. Bağdat'taki görevinden dönen Mahmudov, Musavat Partisi'nin temel programını Arapça kitapları arasında gizleyerek Bakü'ye getirmiştir. Birliğin yeniden düzenlenmesi bu programa uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Birliğin faaliyeti, özellikle 1970'lerden bu yana daha sistematik şekilde sürdürülmüştür. Bu çalışmalar sonucunda Bakü Devlet Üniversitesi 1970-1971 yıllarında gizli öğrenci hareketlerinin merkezi haline gelmiştir.⁵⁹

Daha önceleri belirtildiği gibi, Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığını geri kazanmak amacıyla 16 Temmuz 1989'da Bakü'de gizli bir toplantıda Azerbaycan Halk Cephesi kuruldu. Harekatın kurucuları sırasında Azerbaycan Milli İlimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü çalışanı Ebulfez Elçibey, Felsefe ve Hukuk Enstitüsü çalışanı Panah Hüseyinov, Tarih Enstitüsü çalışanı Leyla Yunusova, Tarih Fakültesi öğretim üyesi Etibar Mammadov, Azerbaycan İnşaat Mühendisliği Enstitüsü öğretim görevlisi Rahim Gaziyeu, gazeteci Necef Necefov ve "Azerbaycan" Dergisi editörü Yusif Samedoğlu gibi popüler isimler de vardı.⁶⁰

2.2. Elçibey'in Dış Siyaseti

2.2.1. ABD Siyaseti

Ebulfez Elçibey tüm siyasi kariyeri boyunca dış siyaset stratejisi ile dikkat çekmiştir. O, büyük bir Türk milliyetçisi ve demokratıydı. "Demir Leydi" olarak anılan Margaret Thatcher, Elçibey'i Kafkasya'nın en büyük demokrati olarak

⁵⁸ Mirəlioğlu, **a.g.e.**, s. 62.

⁵⁹ Nizaməddin Şəmsizadə, **Türkçülük**, Ədəbiyyat qəzeti, 20 yanvar 2018, s. 2.

⁶⁰ Süleyman Məmmədov, **Azərbaycan tarixi**, Bakı, Aspoliqraf, 2007, s. 242.

adlandırmıştı. Elçibey'in esas hedefi bağımsız Azerbaycan'ı ulusal ve demokratik temeller üzerinde inşa etmek, Batı ile bütünleşmek ve güçlü bir devlet olmaktır. Tüm diplomatik ilişkilerini de sadece bu amaca yönelik kurmaya çalışmıştı. Elçibey'in ilk günlerdeki dış politikası birkaç bölüme ayrılabilir:

1. Müzakereler yoluyla Kafkasya'daki gerilim kaynaklarını çözmek; demokrasi ve özgürlük mücadelelerinde Kafkas halklarına destek vermek ve onlarla daha yakın ekonomik, kültürel ve diğer bağlar kurmak için bir "Kafkas Çatısı" oluşturmak,
2. Türk devletleriyle her alanda yakın ilişkiler kurmak, milli ve manevi değerleri birlikte inceleyip Türk halklarının gelecek nesillere aktaracağı kültürel birliğini tesis etmeye çalışmak,
3. İslam devletleriyle her yönden yakın ilişkiler kurmak,
4. Barış, güvenlik ve hümanizmin gelişmesi için tüm demokratik devletlerle çok taraflı ilişkiler kurmak.⁶¹

Elçibey'in seçim programının dış politika bölümü, BM ve AGİT'in nihai beyanlarına, eşitlik ve karşılıklı çıkarlara dayalı bir dış politika izlemekle Azerbaycan'ın uluslararası arenaya dahil olmasının önemini gözler önüne sermekteydi. Buna ek olarak, ülkenin Avrupa ve Asya'nın kesişme noktasında yer alması nedeniyle, barış ve uluslararası güvenlik için Avrupa ve Asya'daki siyasi süreçlere katılmak gerektiğini savunan bir yol izlemekteydi.⁶²

Elçibey döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politik stratejisinin önceliklerinden biri de ABD ile ikili ilişkiler kurmak ve bu ilişkileri geliştirmektir. 18 Ekim 1991'de Azerbaycan'da Bağımsızlık Beyannamesi'nin kabul edilmesinden sonra ABD, ülkenin bağımsızlığını tanıyan ilk devletlerden biri olmuştur. 25 Aralık'ta ABD temsilcileri, Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmi olarak tanıdıklarını duyurmuş ve kısa sürede iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurma yolunda önemli adımlar atılmıştı. 12 Şubat 1992'de ABD Dışişleri Bakanı James Baker iki ülke arasında resmi ilişkiler kurmak amacıyla Bakü'ye gelmiş, Bakü'den iç ve dış politika, ekonomik reformlar, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ savaşı ile ilgili bilgiler almış ve ABD'nin Azerbaycan'la gelecek ilişkilerinin önemli yönlerini tartışmıştır.

⁶¹ Musa Qasimov, *Azərbaycanın xarici siyasəti*, Bakı, Mütərcim, 1997. s. 89.

⁶² Rövşən Mustafayev, *Azərbaycan və yeni dünya*, Bakı, Azərnaşr, 1993. s. 52.

Bu ziyaretten az bir süre sonra, 17 Mart 1992'de, Bakü'de ABD büyükelçiliği açılmış ve iki ülke arasında resmi diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Bunun akabinde, Nisan 1992'de Washington hükümeti Bakü'ye Senato CSCE Komisyonu başkanı Senatör Dennis de Connie temsilciliğinde ABD Kongre delegasyonunu göndermiştir. 1992 Kasım ayında, Washington'da Azerbaycan büyükelçiliği açılmıştır.⁶³

ABD hükümeti, Elçibey döneminde SSCB'den bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan'ı irdelemeye başlayarak, Birleşik Devletler'in Azerbaycan ile gelecek dış politikasının kapsamını, Dağlık Karabağ problemini ve Ermenistan-Azerbaycan savaşını, aynı zamanda Rusya-Azerbaycan ve İran-Azerbaycan ilişkileri gibi önemli siyasi meseleleri belirlemeye başlamıştır. Azerbaycan hükümeti de kendi adına, ABD'nin bölgedeki çıkarlarını ve onun Güney Kafkasya'daki olası repütasyonunu araştırmak için Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'na stratejik planlar hazırlaması için emir vermiştir. Elçibey hükümetine göre, Azerbaycan, özellikle bu aşamada ilkeli, tutarlı istikrarlı bağımsız bir dış politika yapmalı, ABD'ye bölgesel stratejik bir ortak olmanın önemini anlatmalı, demokrasiye bağlı kalarak, insan haklarının ve özgürlüklerin korunmasına dayalı bir hukuk devleti oluşturma hedefini sürdürmek çizgisini çizmeliydi.⁶⁴

ABD Dışişleri Bakanlığı da Azerbaycan'a Güney Kafkasya'da önemli jeopolitik bir bölge olarak bakmaktaydı. Azerbaycan, hiç kuşku yok ki, bölgenin en büyük, en zengin, güzel gelecek vaat eden ve gelişme imkanları olan, aynı zamanda bağımsız bir politika izleyebilecek ve gelecekte ABD'nin bölgesel bir ortağı ve müttefiki olabilecek bir ülke gibi durmaktaydı. Azerbaycan'ın güçlü bölgesel devletlerin, özellikle Rusya'nın emperyalist baskılarından başarıyla kurtulacağı, bağımsız ve kendine özgün bir politika uygulayacağı, ABD'nin de yardımıyla bu bölgede barışın, demokrasinin, insan haklarının ve özgürlüklerin ana sağlayıcısı olacağı düşünülmekteydi. Ancak tüm bu düşüncelere rağmen, Dağlık Karabağ sorunu ve Azerbaycan'ın karşılaştığı Ermeni saldırılarına o zaman ABD yetkilileri tarafından yeterince önem verilmemekteydi. 19 Mayıs 1992'de ABD Dışişleri Bakanlığı yetkilisi, ülkesinin Ermenistan'ın Dağlık Karabağ ve Nahçıvan'daki askeri

⁶³ Qasimov, **a.g.e.**, s. 91.

⁶⁴ Mustafayev, **a.g.e.**, s. 59.

operasyonların yoğunlaşmasını şiddetle kınadığını ve şiddete dayalı herhangi bir eyleme dayanarak bölge sınırlarının değişmesini kabul etmeyeceğini açıklamıştır.⁶⁵

Bunlara paralel olarak, ABD Başkanı George W. Bush, CSCE'nin Helsinki Zirvesi⁶⁶ arifesinde Ebülfez Elçibey'e bir mektup yollamış, bu mektupta ülkesinin her alanda Azerbaycan'la güzel ikili ilişkiler kurmaya hazır olduğunu beyan etmişti. Bu beyanın ardından Azerbaycan Cumhuriyeti yönetimi ABD'nin bu inisiyatifini hayli ciddiye aldılar. Bundan dolayı Elçibey hükümeti, Ermenistan'ın askeri saldırıları ve Dağlık Karabağ sorununun çözümü dahil Azerbaycan'la ilişkili diğer tüm konuların ABD ve Avrupa ülkeleri tarafından kendi problemleri gibi kabul edileceğini düşünmekteydi.⁶⁷

Fakat Elçibey hükümetinin Temmuz-Aralık 1992'deki dış politika çizelgesinin tamamen Batı yönlü olmasına rağmen, Ermeni lobisinin aktif faaliyetleri ABD'nin Azerbaycan'a ve Azerbaycan'ın Güney Kafkasya'daki önemine ilgisini yok etmekle kalmadı, Washington'u Azerbaycan'a ciddi yaptırımlar uygulamaya teşvik etti. ABD'deki güçlü Ermeni diasporasının hükümete etkisi sonucu, 1992'nin sonlarında ABD Kongresi, Azerbaycan'a her türlü yardımı⁶⁸ yasaklayan "907. Değişiklik" adlı maddeyi kabul etti. Bu, henüz bağımsız bir devlet yapısının inşasını sürdüren ve mecburen şiddetli bir savaşa karışmış olan Azerbaycan devleti için üzücü ve yıkıcı bir olay oldu.⁶⁹

Elçibey hükümetin bu durumun oluşmasında en büyük hatası Azerbaycan'ın ABD için önemini haddinden fazla büyütmesi, bu olağanüstü durumda "Azerbaycan'ın çıkarları" kavramının bu devlet için sıradan bir ifadeden başka bir şey olmadığını anlamamasıydı. 1991 yılında bağımsızlığını tekrar kazanan ve o döneme kadar diaspora işlerini bilmeyen Azerbaycan'dan farklı olarak, 100 yılı aşkın bir süredir oluşmuş ve gelişmekte olan Ermeni lobisinin 1992 yılının sonundaki faaliyetleri Azerbaycan'ı o dönem çok zor durumda bırakmıştır. Bu olayla⁷⁰ birlikte

⁶⁵ Reha Yılmaz ve Fatih Mehmet Sayın, **Azerbaycan dış politikasını belirleyen öğeler ve denge politikasına yansımaları**, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 4(1): 23-42. s. 24.

⁶⁶ Temmuz 1992'de yapılmıştır.

⁶⁷ Vəfa Quluzadə, **Gələcəyin üföqləri: Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti barədə mülahizələr, müsahibələr, şərhlər**, Bakı, Azərbaycan nəşriyatı, 1999. s. 272

⁶⁸ İnsani yardımlar dahildir.

⁶⁹ Mustafayev, **a.g.e.**, s. 55.

⁷⁰ 907. Değişiklik.

ekonomik ve politik desteğe ihtiyacı olan Azerbaycan, yalnızca ABD'nin değil, Washington'un dış politikasının dominant olduğu diğer ülkelerin de desteğini kaybetmiştir. Böylece, Azerbaycan sadece Güney Kafkasya'da değil, uluslararası arenada da Ermenilerin sahte ama etkili propagandası ile Ermeni kuvvetlerine karşı adil mücadelesinde yalnız başına kalmıştır.⁷¹

1993 yılının Ocak ayında Bill Clinton, Amerika Birleşik Devletleri'nin başkanı seçildiğinde ABD-Azerbaycan ilişkilerinde hala yoğun bir gerginlik hakimdi. Bunun esas nedenlerinden biri de ABD'de Azerbaycan'ın İslami ideolojiyi benimseyen, insan haklarını ve demokrasiyi sık sık ihlal eden ve komşularına karşı haksız adımlar atan bir ülke olarak görülmesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız politika, barış ve demokrasinin peşinde olduğundan kuşku duyulmasıydı. Ocak 1993'te, henüz Nahçıvan Yüksek Meclis Başkanı olan Haydar Aliyev, ABD Başkanı Bill Clinton'a Ebulfez Elçibey'in de altında imzası olan bir mektup gönderdi. Mektubunda, başkanlığına yeni başlayan Bill Clinton'u tebrik eden Haydar Aliyev ve Ebulfez Elçibey yeni başkanın yeni bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan'ın umudu olmasını dile getirmişti. Aliyev, Clinton'un yeni kurulmuş cumhuriyete karşı iyi niyetli bir tavır sergileyeceğine ve Dağlık Karabağ bölgesinde silahlı çatışmaları çözmek için Amerikan hükümetinin mümkün olan her imkânı kullanacağına inancını da sözlerine eklemiştir. Bunun akabinde, 4 Şubat 1993'te ABD'nin Azerbaycan büyükelçisi Richard Miles, Nahçıvan'a seferde bulunmuş, Parlamento Başkanı Haydar Aliyev ile resmi bir görüşme yapmıştır. Yaptığı görüşmede bölgedeki duruma ilişkin ciddi endişelerini dile getirmesinin yanı sıra, Miles, Aliyev'e Dışişleri Bakanlığında insani yardımlar programı başkanı olan Richard Armitac'ın Nahçıvan'a acil insani yardım gönderilmesi ile ilgili kararı olan bir mektup sunmuştur. Azerbaycan'a her türlü yardımı durduran "907. Değişikliğe" rağmen, ABD insani yardım uçakları Nahçıvan'a gelmeye başladı. Bu olay, ABD-Azerbaycan ilişkilerindeki gerilimi hafifletmiş ve ikili ilişkilerin gelecek perspektifleri üzerinde bunun olumlu etkileri olmuştur.⁷²

⁷¹ Quluzadə, a.g.e., s. 208.

⁷² Əli Həsənov, **Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996)**, Bakı: Azərneşr, 1998. s. 201-203.

2.2.2. Rusya Siyaseti

Ebulfez Elçibey, ABD ve Türkiye'ye karşı ne kadar sıcak ve entegreye meyilli politika izlemekteyse de, Rusya ve İran'a da bir o kadar soğuk ve negatif yaklaşım sergilemekteydi. Elçibey'in dış politikada en büyük önceliği, Rusya'nın siyasi ve askeri dominantlığından kurtulmak ve Batı yanlısı bir politika izleyerek İran'ın bölgedeki etkisini azaltmaktır. SSCB'nin çöküşünden sonra, Azerbaycan Türklerine karşı siyasi ve manevi baskılar silahlı saldırılara ve nihayetinde Birinci Karabağ Savaşı'na yol açmıştı. Dağlık Karabağ konusunda Elçibey öncesi hükümetin Rus yanlısı, korkak ve sorumsuz politikası, milli ordunun kurulması için gerekli desteğin gösterilmemesi, meseleyi daha da ağırlaştırmıştı. Bu da Ermenilerin savaşta önemli ölçüde ilerlemelerine neden olmuştu. Tüm belirtilen noktalar Elçibey hükümeti için büyük zorluklar yaratmaktaydı. Elçibey iktidara gelmeden önce, Ermeniler Mayıs'ta Dağlık Karabağ'da Şuşa ve Laçın'ın tamamını işgal etmiş bulunmaktaydılar. Elçibey, diplomasinin kullanılmasının, Karabağ sorununun çözümü için hem askeri müdahale hem de uluslararası müzakerelerin birleştirilmesinin daha yararlı olduğunu düşünmekteydi. Ebulfez Elçibey'in Cumhurbaşkanı olarak ilk başarısı 15 Mayıs 1992'de SSCB askeri mülkiyetinin paylaşılması için kabul edilen Taşkent anlaşması temelinde 220 tank, 220 zırhlı araç ve 285 topçu silahının Azerbaycan'a teslim edilmesiydi. Bu askeri araç ve gereçlerin Azerbaycan'a verilmesi ve milli bir gücün iktidara gelmesi, ordunun kurulması ve Azerbaycan Ordusu'nun başarılı operasyon sayısının artmasında büyük oranda etkili olmuştur.⁷³

Barış ve müzakereler yoluyla Dağlık Karabağ probleminin çözülmemesinin temel sebepleri, Ermeni tarafının müzakerelere karşı soğuk tutumu ve kuralların ihlali, Azerbaycan'da tam iç istikrarın olmaması ve Batı'nın henüz Azerbaycan'a gerekli desteği vermemesiydi. Rusya, bu sorunu çıkmaza sokan en büyük faktördü. Rusya her zaman olduğu gibi Ermenilere hem askeri hem de siyasi destek vermektedir. Rusya'nın bölgedeki etkisini artırmaya çalıştığı bir dönemde iktidara gelen AHC, Rusya ile ilişkilerde büyük zorluklarla karşılaşmıştı. En önemlisi, AHC'nin Rus emperyalizmine düşmanlığı ve Azerbaycan'ı tamamen özgür bir

⁷³ Əbülfəz Elçibəy, "Səriştəsizlik"- insafı olanlar bu sözü dillərinə gətirməməlidir, Azadlıq qəzeti, 30/07, 1996, s. 1.

devlete dönüştürme arzusu, Türk düşmanı Rusya'nın çıkarlarına uygun değildi.⁷⁴ İktidarının dış politikasından bahsederken Elçibey, asıl sorunun Rusya'nın bölgedeki siyasi ve askeri etkisinden kurtulmak olduğunu defalarca söylemişti.⁷⁵ Bu hedefe ulaşmanın birkaç yolu vardı:

- Rus birliklerinin Azerbaycan'dan çekilmesi,
- AGİT'in Rusya'nın her zaman Azerbaycan üzerinde baskı aracı olarak kullandığı Karabağ meselesinde rolünü artırmak,
- Rusya'nın BDT'ye üyelik teklifini reddetmek,
- Rusya ile bağımsız bir devlet olarak eşit siyasi ve ekonomik ilişkilere ulaşmak.⁷⁶

Rus ordusunun Azerbaycan'dan çekilmesi, 12-13 Ekim tarihlerinde Moskova'daki Elçibey-Yeltsin toplantısında tartışıldı. Yeltsin, Elçibey Rus ordusunun geri çekilmesini talep ettiğinde protesto eden ilk kişi oldu. Buna yanıt olarak Elçibey, aksi durumda Rus ordusunun halk tarafından ülkeden çıkarılacağını belirtmiş ve bunun üzerine Yeltsin bir çıkmaz karşısında kalmıştır. Rus ordusu planlanandan daha önce silahsızlandırılmış ve Azerbaycan'dan çekilmişti.⁷⁷ Bu zafer Elçibey'in siyasi ve milli iradesinin bir sonucuydu. Azerbaycan tarihinde ilk kez Elçibey döneminde Rusya ile eşit anlaşmalar imzalanmıştır. Bu bağlamda, Azerbaycan'ın ulusal çıkarlarını korumayı amaçlayan Elçibey hükümeti BDT'ye katılmayı da reddetti.⁷⁸

Genel olarak, Rusya'nın Elçibey hükümetine karşı tutumu iki döneme ayrılabilir. Haziran ve Aralık 1992 arasında Rusya, "kardeşçe" ilişkiler imajının geçmişte kaldığını kabul ederek Elçibey'in neredeyse tüm taleplerini karşılamış ve Azerbaycan'ın demokratikleşme çabalarını engellemeyeceğini açıklamıştır.⁷⁹

Elçibey'in Orta Asya'daki Türk devletleri ile yakınlaşması, Türk dilini BM'nin resmi dillerinden biri yapmaya çalışması, Türk birliği kurma planları vb. Rus

⁷⁴ Tarih boyunca özgürlüğümüz için en büyük tehdit Rusya olmasına rağmen, Azerbaycan, her zaman Rusya ile güvenli ilişkiler kurmak zorunda kalmıştır.

⁷⁵ Əbülfəz Elçibəy, **Ordumuzun sabahına inamla baxıram**, Azadlıq qəzeti, 09/10, 1996. s. 1.

⁷⁶ **A.e.**, s. 1.

⁷⁷ Bu zafer Azerbaycan-Türk tarihinde altın harflerle yazılmıştır.

⁷⁸ Hacı Hacıyev, **Ermənilərin Rusiya planları**, Xalq qəzeti, 02/12, 1993. s. 3.

⁷⁹ Bununla birlikte, "yakın çevre doktrini" kabul edildikten sonra Rusya'nın Azerbaycan'a yönelik politikası sıkılaşmaya başladı.

politikasının daha da sıkılaştırılmasına yol açmıştır. Bundan dolayı, son Rus birimleri Azərbaycan'dan ayrıldığında, silahlarını gelecekteki darbenin kilit oyuncularından biri olan Süret Huseynov'a teslim etmiş ve Ermenilere desteklerini daha da artırarak Kelbecer'i işgal etmeyi başarmışlardır.

Yukarıda da belirtildiği gibi Elçibey, Azərbaycan'ın en büyük sorunu olan Dağlık Karabağ konusunda eski hükümetten tamamen farklı bir politika izlemeye başlamıştı. Önceki hükümetin Karabağ konusunda destek beklediği tek taraf Rusya idi. Mutallibov hükümetinin korkaklığı ve ordu kuruluşuna gereken önemi gösterememesi gelecekte büyük sorunlar yaratmıştı. Önceki hükümetten farklı olarak Elçibey bu konuda Rusya'nın başrolü oynamasını kabul etmemiş, Dağlık Karabağ sorununun BM ve AGİT çerçevesinde çözülmesini istemiştir. Gerçekten Azərbaycan'ın ulusal çıkarları için yapılmış bu seçim Rusya'nın, Karabağ işgalinin ana katalizörü olmasından dolayı tercih edilmişti. Elçibey hükümeti, Rusya'yı ülkeden çıkarmada, orduyu ve diplomasiyi inşa etmede birçok başarıya imza atmıştır. Bu hükümet dönemindeki tek büyük kayıp ise Kelbecer'in işgali olmuştur.⁸⁰

Yeni bağımsızlığına kavuşmuş Azərbaycan'ı Rusya gibi büyük bir kıta devletle eşit hukuklu seviyeye kadar yükseltebilen Ebulfez Elçibey'in ölümünden yıllar sonra arşivde onun 1992'de Rusya'nın "Ostankino" televizyonunun "Baş Editörler Kulübü" programına verdiği çok ilginç bir röportaj bulunmuştur. Hagani Seferoglu'na göre program, Rusya'nın en etkili gazetelerinin baş editörlerinin Bakü'de Elçibey ile toplantısını içermekte ve Azərbaycan Cumhurbaşkanı gazetecilerin sorularını cevaplamaktadır. "Komsomolskaya Pravda" gazetesinin genel yayın yönetmeni Aleksandr Fronin, "Trud" gazetesinin genel yayın yönetmeni Aleksandr Potapov, "Moskovskiye Novosti" gazetesinin genel yayın yönetmeni Len Karpinski, "Pravda" gazetesinin genel yayın yönetmeni Genady Seleznyov vb. birçok ünlü Rus gazeteciler bu toplantıya katılmıştır. Programda Rus gazeteciler Ebulfez Elçibey'e Azərbaycan'ın iç ve dış politikası, ekonomik potansiyeli ve Karabağ savaşı hakkında sorular sormaktadırlar. Elçibey'in bu sorulara cevaplarıyla,

⁸⁰ Əbülfəz Elçibəy, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin 75 illiyi münasibətilə Respublika prezidenti Əbülfəz Elçibəyin mayın 28-də Azərbaycanın xalqına televiziya ilə müraciəti*, Azərbaycan qəzeti, 01/06, 1993. s. 1-2.

devlet politikasının bağımsızlığın ilk yıllarında nasıl oluştuğunu ortaya koyan birçok noktaya işaret ettiği belirtilmelidir.⁸¹

Eski Sovyet cumhuriyetlerinin henüz bağımsız bir devlet gibi oluşmadıklarını söyleyen Elçibey, "BDT'ye katılmaya karşıyım" cümlesini birkaç defa tekrar ederek şöyle devam etmekteydi:

"Kazakistan, Özbekistan ve BDT'deki diğer ülkeleri bağımsız devletler olarak görmüyorum. Henüz bağımsız bir devlet için önemli niteliklere sahip değiller. Azerbaycan da henüz tam bağımsız bir devlet değil. Çünkü yeteri kadar parası yok, belirlenmiş sınırları yok ve ordusu yok. Kendi para birimimizi yeni tedavüle koyduk. Sonucun ne olacağını hala bilmiyoruz. Altın hazinemiz yok. Bir kilo bile altınımız yok."

BDT'nin beklentilerine gelince, Başkan BDT'nin "yukarıdan aşağıya" inşa edilemeyeceğini eminlikle söylemiştir:

"Bu ülkelerin halkları tarafından seçilen liderler ortaya çıktığında, BDT gibi kurumlar kurma olasılığına bakabiliriz. Bu BDT'nin faaliyet programı uzun sürmeyecek."⁸²

2.2.3. İran Siyaseti

1992 yılının ortasına kadar İran'daki bazı siyasi partiler Dağlık Karabağ sorusunda Azerbaycan'ı desteklemekteydi. Bazı İran milliyetçileri ise hükümetin Azerbaycan'a askeri yardım yapması için baskı yaparak hatta Azerbaycan'ın İran'a ait olduğunu ve dolayısıyla Azerbaycanlıların İran vatandaşı olduğunu belirtmekteydiler.⁸³ Çeşitli İslam yönlü gazeteler de hükümeti meseleye katılmaya çağırırmaktaydı. Ancak bu dönemde Azerbaycan'daki olaylar, İran ile Azerbaycan arasındaki ilişkileri negatife doğru çekmekteydi. İran hükümetinin Azerbaycan'a karşı tavrına karşılık olarak 1992 yılında Azerbaycan cumhurbaşkanı seçilen Elçibey, açıkça İran karşıtı bir tutum sergilemekteydi.

Bilindiği üzere, Ebulfaz Elçibey'in dış siyasette Rusya'dan sonra en büyük karşıt güçlerden biri de İran İslam Cumhuriyetiydi. Elçibey'in en büyük dış politika önceliği, Rusya'nın siyasi ve askeri nüfuzundan kurtulmak ve Batı yanlısı bir politika

⁸¹ Xaqani Səfəroğlu, **Elçibəyin ORT-yə Şok Müsahibəsi**, "ModernAz" İnformasiya Agentliyi (Çevrimiçi) <https://modern.az/articles/43106/1/> 30.03.2020.

⁸² Səfəroğlu, **a.g.m.**

⁸³ Bu hiç de pozitif bir tutum ve yaklaşım değildir.

izleyerek İran'ın bölgedeki etkisini mümkün kadar azaltmaktan ibaretti. İran'ın, Dağlık Karabağ'ın, özellikle de Kelbecer'in işgalinde Ermenilere mümkün olan her türlü desteği sağlaması Elçibey-İran ilişkilerinin bir sonucu idi. İran ile ilişkilerin normalleşmesini zorlaştıran noktalardan biri de önceki hükümetin başarısız siyaset izlemesiydi. Önceki hükümetin yetersizliğinden ve sorunlarından yararlanan İran rejimi, siyasi etkisini artırmak ve Azerbaycan'da bir İslam devrimi gerçekleştirmek için çalışmaya başlamıştı. Bu amaçla İran'dan Bakü'ye ve diğer bölgelere çok sayıda dindarlar misyonerler gönderilmiş, İran'ın Azerbaycan'da en aktif olduğu dönem başlatılmıştı. Böylesine zor ve karmaşık bir dönemde iktidara gelen Elçibey, İran'la ilişkilerde iki ana meseleye önem vermekteydi. Bunlardan birincisi karşılıklı ve eşit ilişkilerin kurulması, ikincisi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'da resmen tanınması idi. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Tofiq Gasimov, 18-20 Ağustos 1992'de ikili ilişkileri geliştirmek amacıyla İran'a resmi bir ziyarette bulundu. Görüşmelerde, İran'la Azerbaycan arasında Tebriz ve Nahçıvan'da karşılıklı konsoloslukların açılmasına karar verilmiş, iki ülke arasında ekonomik ve kültürel bağların geliştirilmesi için ortak bir komisyon kurulmuştur. 1993 yılında Başbakan Panah Huseynov'un ziyaretleri de iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunmuş ve İran Rusya'dan sonra Azerbaycan ile ilişkileri geliştiren ikinci ülke olmuştur. Resmi olarak belirtilmemesine rağmen, Elçibey hükümetinin İran ile ilişkilerindeki en önemli mesele Güney Azerbaycan konusuydu.⁸⁴ Azerbaycan'ın 1813 Gülüstan Antlaşması ve 1828 Türkmençay Antlaşması ile bölünmesi sonucunda, İran'da milli hakları güvence altında olmadan milyonlarca Azerbaycan Türkünün varlığı, Elçibey hükümeti tarafından bazen gizlice ve bazen de açıkça ortaya konulmuştur. Elçibey, Cumhurbaşkanlığı döneminde İran büyükelçisi tarafından defalarca İran'a davet edilse de, bunun ancak İran'ın belirli koşulları yerine getirmesi durumunda mümkün olacağını söylemiştir. Sözü geçen koşullar şunlardı:

⁸⁴ Güney Azerbaycan problemi, Rus ve İran savaşları sonucunda ortaya çıkmış, bu savaşlar sonucunda imzalanan 1813 Gülüstan ve 1828 Türkmençay mukavelelerinden sonra Azerbaycan'ın kuzeyi Rusya'nın, güneyi ise İran'ın hakimiyeti altına girmiştir. Rusya daha sonra Osmanlı Devleti ve İran'ın kendi iç problemleri ile çalkandığı bir zamanda harekete geçerek Gence'den Lenkeran'a kadar bütün hanlıkları işgal etmiştir. Rusların bu işgalleri sonucunda Araz nehrine kadar tüm Kuzey Azerbaycan, Rus imparatorluğu tarafından yutulmuştur.

- İran'da Güney Azerbaycan meselesiyle⁸⁵ ilgili olarak tutuklanan tüm mahkumların serbest bırakılması,
- Güney Azerbaycan'da milli kültürün gelişmesine ve Güney Azerbaycan Türklerine ana dillerinde eğitim, gazete ve dergilerin yayınlanmasına izin verilmesi.⁸⁶

İleri sürülen bu koşullardan sonra İran, 1992 yılının sonlarından itibaren Azerbaycanlı yetkililerin Tebriz ve diğer Azerbaycan eyaletlerine (İran'daki Azerbaycan olarak adlandırılan bölge) ziyaret yapmasını yasaklamıştır. İran hükümeti, hatta o zamanlar İran'ın büyükelçisi olan Nasib Nasibibada'nın üzerinde bir Azerbaycan bayrağı olan büyükelçilik arabasında Tebriz kentini ziyaret etmesine izin vermemiştir. 1991-1992 arasında, "Keyhan", "Ettelaat" ve "Cumhuri-i İslami" gibi farklı İran gazetelerinin bir sayfası Azerbaycan'da basılırdı. Elçibey'in sözü geçen koşullarından sonra, bu yayınlar durdurulmuştu.⁸⁷

Azerbaycan'da milli ve vatansever güçlerin iktidara gelmesi, İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında hareketlilik yaratmış, Elçibey hükümetinin güneydeki milli bilincin yeniden canlanmasında çok büyük rolü olmuştur. Bazı aydınlar tarafından birleşik Azerbaycan fikrinin yayılması da bu olayların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu fikirlerin etkisiyle Azerbaycan Türkleri Kelbecer'in işgaline de kayıtsız kalmadılar, onlar Tahran'daki bir camide toplandılar. Fakat daha sonra sokaklara çıkmış insan sayısı giderek arttı, yaklaşık bir milyon Azerbaycan Türkü'nün katılımıyla büyük bir protesto gerçekleştirildi. Protestocular Tahran'daki Ermeni büyükelçiliği önünde toplanmış Ermeni işgalini kınamışlardır. Bütün bunların sonunda, Elçibey'in İran'a karşı sert açıklamaları, İran'ı Azerbaycan'dan kaçınmaya zorlamıştır. Bunun akabinde, "İslam Cumhuriyeti" olarak adlandırılan İran, Elçibey'den kurtulmak istemiş ve Azerbaycan konusunda Rusya ile ortak bir politika izlemiştir. Ermenileri desteklemiş ve Azerbaycan'daki darbeye muhalefetle gizlice işbirliği yapmıştır.

⁸⁵ Elçibey'in Güney Azerbaycan problemine bakışı ele alındığında, vurgulanması gereken noktalardan en önemlisi, Elçibey'in bu meseleye her şeyden önce bir tarihçi olarak bakmasıdır.

⁸⁶ Quluzadə, **a.g.e.**, s. 242-245.

⁸⁷ Bahəddin Həziyev, **Doğma və yad İran: Azərbaycan-İran dialoquna sözardı**, Azadlıq qəzeti, 1992, 25/08, s. 3.

Fakat tüm bunlarla beraber, Elçibey yönetimi sırasında Azerbaycan bir kez bile İran tarafından resmi şekilde tehdit edilmemiştir. Bununla birlikte, yönetimi sırasında Elçibey, İran için çok tehlikeli olan birleşik Azerbaycan fikrini tekrar tekrar gündeme getirmekteydi. Bazı uzmanlar, bunun İran'ın o zamanki Azerbaycan hükümetini meşru hükümet olarak görmesinden kaynaklandığına inanmaktadır. Bazı siyaset bilimcileri ise, İran'ın o zamanki güçlü Türk-Azerbaycan ilişkileri nedeniyle böyle bir risk almaktan çekindiğini düşünmektedir⁸⁸.

2.2.4. Türkiye Siyaseti

Tarihi dayanaklara dayanan siyasi, ekonomik ve diğer alanlardaki Türkiye ile Azerbaycan ilişkileri ve bu tarihi temeller üzerine kurulmuş politikalar günümüzde yükselen bir çizgiyle devam etmekte ve aynı zamanda bu iki ülke arasındaki ilişkiler diğer ülke ve uluslara örnek teşkil etmektedir. Tarihsel bağlar bugün bu iki ülke tarafından takip edilen ortak politikaların ana referans noktası olarak görülmektedir.

Her zaman Türkçülüğünü ve dolayısıyla Türkiye'ye sevgisini ifade eden Elçibey, Türkiye'yi Azerbaycan'ın en yakın stratejik ortağı olarak görmekteydi. Bu kapsamda Elçibey'in Türkiye'ye sık sık kişisel ziyaretleri, ülkeye yakınlığının bir işaretiydi. Elçibey tarafından 25 Haziran'da İstanbul'da imzalanan Karadeniz Ekonomik Ortaklık Anlaşması'nın ardından, 31 Ekim'de Türk Devletleri'nin ilk zirvesinde ortak bir bildirge imzalandı. Ayrıca karşılıklı büyükelçilikler de Elçibey'in döneminde açılmış, bağlar daha da sıklaşmış, eğitim, sağlık ve ordu meselelerinde ilişkiler güçlendirilmiştir. Türkiye, Karabağ konusunda her zaman Azerbaycan tarafında olmuş, Ermenilerin işgalci olarak tanınmasını istemiştir.⁸⁹ Ne yazık ki, Azerbaycan ve Elçibey hükümeti farklı nedenlerden dolayı Türkiye'den gerekli desteği alamadı. Bunun en büyük nedenlerinden biri de Türkiye'nin Rusya ile görüş ayrılığıydı.⁹⁰ Türkiye malum darbe olaylarında da Elçibey'e gerekli desteği

⁸⁸ Gültəkin Hacıbəyli, **İran Elçibəy hakimiyyətini niyə təhdid etmədi?** Azadlıq Qəzeti (Çevrimiçi) <https://www.azadliq.info/8117.html> 30.03.2020.

⁸⁹ Rəfiq Özdək, **Türkün qızıl kitabı**, Bakı: Yazıçı, 1996, s. 43.

⁹⁰ Böylesine karmaşık bir siyasi dönemde Türkiye, Azerbaycan'a karşı olan tutumunu açıkça belirtmese de, niyetini çeşitli yollarla dile getirmekteydi. Bu da doğal bir durumdu, çünkü derin siyasi oyunların meydana haline gelen Güney Kafkasya'ya herhangi bir açık siyasi veya askeri müdahale uluslararası ilişkiler ve bölgesel güvenlik açısından son derece riskliydi. Büyük güçlerin çıkarlarıyla örtüşen bu jeopolitik alana böyle bir müdahale, Batı'nın ve Rusya'nın çıkarlarına zıttı

sağlayamadı. Sonuç olarak, Azerbaycan her bir destekten yoksun kalarak çok zor bir duruma düştü.

Türkiye'nin Azerbaycan ile diplomatik ilişkilerinin hızlı kurulması, bölgede uluslararası güvenliğe tehdit oluşturabilecek Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki siyasi-askeri çatışmayı önleyebilirdi. Fakat bu gerçekleşemedi. Tüm bu siyasi zorlukların arasında yine de Azerbaycan ile Türkiye arasında bir yakınlaşma sezilmekteydi. Bu yakınlaşma önce de belirtildiği gibi, Rusya'nın çıkarlarına aykırıydı. Güney Kafkasya'daki etkisini kaybetmek istemeyen Rusya, siyasi ve askeri kuklası Ermenistan üzerinden Azerbaycan'a çeşitli baskılar uygulamaktaydı. Buna rağmen, 24 Ocak 1992'de, Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan arasındaki görüşmelerin sonucunda dostluk, işbirliği ve iyi komşuluk anlaşması imzalandı.⁹¹

Elçibey, "millileşme, devletleşme ve entegrasyon" ideolojisini tüm gücüyle uygulamaya çalışmış bir liderdi. Bundan dolayı hem İran hem de Rusya, Elçibey hükümetini devirmek için yapılan girişimlere engel olmakta isteksizlik göstermiştir. Çünkü Azerbaycan Türklerinin milli çıkarları bu devletlerin siyasi çıkarları ile örtüşmemekte idi. Daha önce de belirtildiği gibi, milliyetçi kişiliği nedeniyle Elçibey'in Türkiye'ye büyük sevgisi vardı. Türkiye'yi Azerbaycan'ın en büyük stratejik müttefiki yapmak isteyen Elçibey'in planlarından biri de Türkiye ile Azerbaycan'ı birleştirmek ve bir konfederasyon oluşturmaktı. Ancak ne yazık ki Turgut Özal'ın ölümünden sonra Türkiye'nin Azerbaycan'a karşı tutumu giderek değişti.

Daha öncesine gidersek, bağımsızlık kazandıktan sonra Azerbaycan'ın karşılaştığı ana sorulardan biri petrol boru hattı ihracatıydı. Ayaz Mutallibov başkanlığı sırasında, mühendislik şirketi JP Kenny'nin Bakü petrolünün önemli rol alacağı petrol ihracat rotalarını keşfetmeye başlaması emredilmişti. Şirket, araştırma sonucunda olası seçenekleri sunmuştu. Olasılıklarda Bakü-Ceyhan, Bakü-Poti, Bakü-Novorossiysk ve Bakü-Basra Körfezi gibi güzergahlar düşünülmekteydi. Bakü-Ceyhan bu güzergâhların en uygun olanı idi. Ceyhan'a petrol sevkiyatı için aşağıdaki güzergahlar sunulmaktaydı: İran, Gürcistan ve hatta Ermenistan üzerinden. İlk

olacaktı. Aynı zamanda Batı da, Güney Kafkasya planlarını açıkça uygulamak konusunda çekingen tavıra sahipti.

⁹¹ Hacı Hacıyev, **Azərbaycan - Türkiyə mədəni əlaqələri 75 ildə**, Ekspress qəzeti, 1998, 29.30/10, s. 20.

aşamada İran seçeneği en cazip rota olarak tartışılmaktaydı. Çünkü onun Nahçıvan'dan da geçmesi gerekiyordu. Bu rota gerçekleşirse, Nahçıvan'ın enerji güvenliği en az 30 yıl boyunca sağlanabilirdi. Poti ve Novorossiysk seçenekleri de avantajlı değildi, çünkü burada yüklü tankerlerin Boğaz'dan geçmesi bir sorun yaratabilirdi. İlk bakışta cazip görünen Basra Körfezi güzergahının da avantajları ve dezavantajları vardı. Tüm bu görüşmelerin ve seçeneklerin sonunda AHC iktidara geldikten sonra, 1992 yazında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfız Elçibey, Türkiye'yi ziyaret etmiş, ziyaret sırasında Azerbaycan'ın geleceği ile ilgili birçok konuya değinilmişti. Ziyaret sırasında Azerbaycan ve Türkiye Cumhurbaşkanlarının gayri resmi toplantıları da yapılmış, bazen bu konuşmalar gece geç saatlere kadar devam etmişti. SOCAR, Türkiye Petrolleri ve Botaş başkanları da bu görüşmelerden birine davet edilmişti. Gece geç saatlere kadar birlikte konuşan Ebulfız Elçibey ve Turgut Özal, nihayet petrol şirketlerinin başkanlarını ve Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel'i gece saat 2 civarında uykudan uyandırarak görüşmelere davet etti. Başkanlar davet ettikleri kişilerle de fikir alışverişinde bulunmuş ve ondan sonra nihai kararlarını duyurmuşlardı: "Azerbaycan petrolünün Bakü-Tiflis-Ceyhan hattı üzerinden ihraç edilmesi gerekmektedir."⁹²

O zaman, bu boru hattının etkinliği hakkında çok fazla tartışma yaşansa da, hem o zaman hem de daha sonra Haydar Aliyev ve Süleyman Demirel bu boru hattını açmak için çok çaba sarf etmişlerdi. Bu plan nihayet İstanbul'daki AGİT zirvesinin arifesinde ve zirvede Haydar Aliyev tarafından kurulan çok yönlü bir kombinasyonun sonucu olarak gerçekleşti. Ancak bu planın ilk yazarlarından birinin rahmetli Turgut Özal olduğunu da unutmamak gerekmektedir. Bu, büyük ölçüde Özal'ın o yıllarda Azerbaycan'ın kaderinde oynayabileceği rolün göstergesidir. Boşuna değildir ki, dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfız Elçibey'in, Turgut Özal'ın ölümüyle ilgili haberi aldığı anda ilk verdiği tepki "Evimize ateş düştü" söylemi olmuştur.⁹³

Eski Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Azerbaycan'ı ziyareti arifesinde TRT tarafından yapılan röportajda Ebulfız Elçibey, Ankara'ya karşı umutlu ama hala

⁹² Mirkazım Seyidov, **Bakı-Ceyhan: üç deniz efsanesi**, Novosibirsk: BAF, 2017, s. 182.

⁹³ Emin Arifoğlu-Şihaliyev, **Türkiye ve Azerbaycan açısından Ermeni sorunu: tarih, gerçekler ve olaylar**, Ankara: Türk Kültür ve Eğitim Norm Geliştirme Vakfı, 2002, s. 71-72.

çekingen tutumunu dile getirmiştir. Gazeteciler Ermenistan'la ateşkesin mümkün olup olmadığını sorduğunda, Elçibey, Azerbaycan'ın barış fikrinde olduğunu belirtmişti: *“Biz ateşkes istiyoruz. Fakat bazı şartlar var. Bu 3-4 kelimeyle söylenemez. AGİT ile müzakere ediyoruz. Bu görüşmelere bir Türkiye temsilcisi de katılıyor. Bu rotayla devam edebilirsek, başarabileceğimize inanıyoruz. Diğer bir yolu kabul etmiyoruz.”* Ardından Cumhurbaşkanı Elçibey, Türkiye'nin Azerbaycan konusundaki tutumunu gayet normal ve kardeşçe bulduğunu belirtmişti. Devlet başkanı, Türkiye'nin politikada her zaman Azerbaycan ile birlikte olduğunu tüm dünyaya açıkladığını vurgulamıştı. Ancak daha sert adımlar atılabilecekken bu adımların atılmaması hususunda serzenişte bulunmuştu.⁹⁴

“Türkiye'den beklentiniz nedir? Türkiye bundan sonra ne yapmalı? Size nasıl yardımcı olabilir?” sorusuna ilginç bir cevap veren Elçibey, yardım hakkında konuşmak istemediğini söylemekle beraber sözlerine böyle devam etmişti:

"Bunu Türk hükümetinin kendisinin düşünmesi gerek. Türk hükümeti deneyimli bir hükümettir. Kelbecer olaylarında çok zor bir durumda kalmıştık. İnsanlar durmadan ve amansızca öldürülüyordu. Türkiye'ye, İran'a ve Rusya'ya müracaat ettim ki, Kelbecer tarafında kalan bebekleri, kadınları ve sivilleri ateş altından kurtarmak için her biri 5-10 helikopter göndersin. Ne Rusya ne de İran benim bu talebime karşılık verdi. Sadece Türkiye'den olumlu yanıt alabildim. Fakat mesafenin uzun olması sebebinden bu planı gerçekleştiremedik. Diğer devletlere bakacak olursak, bu, en azından insani bir yardım olarak yapılabilirdi.”

Elçibey'in bu sözleri o zamanki durumu gözler önüne sermektedir. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin hangi düzeyde olduğunu açıkça belirtmektedir⁹⁵.

Çeşitli Türk sosyal ve politik çevreler, dönemin hükümetinin Azerbaycan'a askeri yardım da dahil olmak üzere kapsamlı yardım etmesini istemekteydi. Hatta Türkiye Demokrat Partisi lideri Bülent Ecevit, birkaç kez Türk birliklerinin Nahçıvan'a yerleştirilmesini talep etmişti. Buna rağmen, yerleştirme talebi, o zaman için sadece bir beyan olarak kaldı. Çünkü o zamanki jeopolitik durum buna izin vermemekteydi. Ecevit'in bu çağrılarına Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel, Türkiye'nin yalnız çatışma taraflarının Ankara'nın girişimlerine başvurduğu takdirde

⁹⁴ Arifoğlu-Şihaliyev, **a.g.e.**, s. 71-72.

⁹⁵ **A.e.**, s. 71-72.

Karabağ problemini çözme süreci üzerinde büyük ve olumlu bir etkisi olabileceği yönünde cevap vermiştir.⁹⁶

Bu bölümü Elçibey'in Türkiye-Azerbaycan siyasi ilişkilerinin doğasını ifade eden fikirleri ile bitirmekte fayda vardır:

“Birincisi, Azerbaycan'ın Türkiye'ye büyük ihtiyacı vardır. Türkiye bölgede Azerbaycan'ın en iyi dostudur. Türkiye, dış ilişkilerdeki sorunları konusunda Azerbaycan'a yardım etmekte ve destek vermektedir. Bu çatışmanın⁹⁷ başından itibaren Türkiye Azerbaycan'ı desteklemiştir. Azerbaycan'ın savaşı kaybetmemesi için elinden geleni yaptı. İkincisi, Türkiye, Azerbaycan'dan daha güçlü ve daha büyük bir devlet olmasına rağmen, Azerbaycan'a ihtiyaç duymaktadır. Türkiye'nin, Azerbaycan'ı önemli bir stratejik ortak, Orta Asya'ya bir köprü ve önemli uluslararası projelerini takip eden kilit bir ülke olarak görmesi gerekmektedir. Türkiye, gelecekte de yardım ederse, Azerbaycan daha demokratik olacak, ekonomisini güçlendirecek ve yeni teknolojik kazanımlar elde edecektir.”⁹⁸

2.3. Elçibey'in İç Siyaseti

2.3.1. Dağlık Karabağ Siyaseti

Dağlık Karabağ Savaşının ilk günlerinde Azerbaycan ve Ermenistan karşılıklı askeri operasyonlar düzenlemekteydi. 26 Ocak 1992'de yeni kurulan ve henüz perakende şekilde hizalanmış Azerbaycan ordusu⁹⁹ Şuşa yakınında “Daşaltı” Operasyonunu gerçekleştirmiş fakat yenilmişti. Şubat ayında Ermeniler, Rus birlikleri ile birlikte Karabağ'a saldırmış ve birkaç köyü işgal etmişlerdir. Bunun akabinde, 26 Şubat'ta Hocalı'da - günümüzde “Hocalı katliamı”, “Hocalı soykırımı” olarak anılan vahşeti - sivil halka karşı katliam yapmışlardır. Ermeniler, 9 Mayıs'ta Şuşa'yı, 18 Mayıs'ta Laçın şehrini işgal etmiştir. 7 Haziran'da ise Ebulfez Elçibey, Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçildi ve hemen ardından 12 Haziran'da Azerbaycan ordusu tüm cephe boyunca askeri operasyonlarını genişletti. Bu operasyonların sonucunda daha yeni yeni şekillenmeye başlayan Azerbaycan ordusu kısa bir süre sonra Şaumyan bölgesini ve 4 Temmuz'da Ağdere'yi ele geçirir. 1 Eylül'de Azerbaycan ordusu Sirhavand köyünü işgalcilerden kurtardı ve Dağlık Karabağ topraklarının yarısı Azerbaycan ordusunun kontrolü altına geçmiş oldu. Bundan

⁹⁶ A.e., s. 94

⁹⁷ Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ Savaşı.

⁹⁸ Nazim Cafersoy, **Elçibey dönemi Azerbaycan dış politikası**, Ankara: Avrasya-Bir Vakfı Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM), 2001, s. 251-252.

⁹⁹ Bu ordunun büyük bir kısmı gönüllülerden oluşmaktaydı.

sonra Rusya, Ermenilere yardımını artırmaya başlamış ve neredeyse tüm noktalarda Rusya karşıtı siyaset yürüten ABD Kongresi de 24 Ekim'de Azerbaycan'a devlet yardımını yasaklayan '907. Değişikliği' maddesini kabul etmiştir. Büyük güçlerin Ermenistan'a kapsamlı desteği kısa sürede etkisini göstermiştir.¹⁰⁰

1992 yılına geldiğimizde, artık Ermenistan Cumhuriyeti'nin milli ordusu bulunduğu halde, Azerbaycan hükümetinin milli ordu kurulmasına karşı soğuk tutumu neticesinde Ermeniler, Azerbaycan topraklarının %5'ini işgal etmiş bulunmaktaydılar. 1 Haziran 1992'de Elçibey cumhurbaşkanı seçildikten sonra, aynı akşam Azerbaycan ordusu tüm yönlerden Ermeni-Rus birliklerine saldırmış, belirtildiği üzere 12 Haziran 1992'de Şaumyan İlçesini ve 7 Temmuz'da Ağdere'yi işgalden kurtarmış, bununla da işgal altındaki toprakların %3,5'ini işgalcilerden geri almıştır.¹⁰¹

19 Eylül'de Ermenistan ve Azerbaycan savunma bakanları, Rusya'nın Soçi kentinde geçici bir süre için askeri saldırıların durdurulması konusunda bir anlaşmaya varsalar da, aynı yılın Aralık ayında, Ermeni tarafı, bu anlaşmayı ihlal ederek Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Zengilan bölgesindeki 8 köyü işgal etti.¹⁰² Bu dönem orduda hainliklerin olması ve önceden talimat almış bazı askerlerin silahları ile birlikte cepheden firar etmeleri gözlemlenmektedir. Artık bu zamandan itibaren Elçibey'e karşı bir devrim planı hazırlanmaktaydı.

Bu planı uygulamak isteyenler, Nisan ayında fırsat yakalamıştı. Şöyle ki Elçibey'in Karabağ Savaşı'nda aldığı en büyük yenilgi olan Kelbecer'in işgali bu dönemde olmuştur. Bu yenilgi hem ordu içinde kaos ortamını artırmış, hem de diğer bölgelerde, özellikle başkent Bakü'de kargaşaların çıkması ile sonuçlanmıştır. Olaya gelince ise 3 Nisan 1993'te Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kelbecer bölgesi, Ermeni askeri birlikleri tarafından işgal edilmiş, 6 Nisan'da BM Güvenlik Konseyi başkanı Kelbecer bölgesinin işgalini kınayan bir bildiri yayınlamıştır. 15 Nisan'da, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, çatışma konusunda bir uyarı-bildiri yayınlamıştır. 25-29 Nisan tarihlerinde İslam Konferansı Teşkilatı da Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının işgalini kınayan bir beyanname kabul etmiştir. 30 Nisan'da BM

¹⁰⁰ Nasir Hacıoğlu, **Dağlıq Qarabağ**, Azərbaycan qəzeti, 1992, 27/05, s. 3.

¹⁰¹ Timuçin Hacıbəyli, **Dağlıq Qarabağ məsələsinə dair**, Xalq qəzeti, 1998, 05/03, s. 6-7.

¹⁰² Ramiz Mehdiyev, **Dağlık Karabağ : kaynakların diliyle tarih**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2015, s. 89.

Güvenlik Konseyi, işgalci güçlerin Kelbecer ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diğer işgal altındaki bölgelerinden derhal çekilmesini talep eden 822 sayılı kararı¹⁰³ kabul etse de, bu karar gerçekte uygulanmamış, BM kararın uygulanmamasına yönelik herhangi bir yaptırım da uygulamamıştır.¹⁰⁴

Kelbecer'in işgalinden sonra olmuş olaylar, özellikle de helikopter krizi ve İran'la yaşanan olaylar daha önce kapsamlı şekilde ele alındığından bu bölümde üzerinde detaylı olarak durulmayacaktır.

Elçibey'in Karabağ sorununa Türk birliği kapsamında öncelik vermesi bu meseleyi hükümetin en stratejik meselesine dönüştürmüştü. Nitekim, Elçibey evvela Karabağ'ın Ermeni işgalinden kurtuluşunu arzu etmekte, yalnız bundan sonra Güney Azerbaycan sorununun çözüme kavuşacağına inanmaktaydı.

“...Biz önce Dağlık Karabağ'ın kurtuluşunu, sonra ise Birleşmiş Azerbaycan'ı hayal etmekteyiz. Birleşmiş Azerbaycan yolu uzun bir yoldur, en azı 5-6 yıl sürebilir. Fakat Karabağ'ı en kısa zamanda çözüme kavuşturmak gerekmektedir. Bu, ertelenmesi mümkün olmayan bir meseledir...”¹⁰⁵

Bunun yanı sıra Elçibey, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin Dağlık Karabağ meselesine verecekleri desteğin, problemin çözümüne büyük yardımının olacağını düşünmekteydi. Elçibey, Tebriz Türklerinin Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan'a destek vermeleri durumunda, İran'ın Ermenistan'a yardım etmekten vazgeçeceğini ve böylece Ermenilerin güçsüz kalarak işgal ettikleri topraklardan çekilmek zorunda kalacaklarını belirtmiştir. Bundan başka Elçibey, sorunun doğası ve kökeni konusunda önemli fikirlerini dile getirmiştir:

“Görüldüğü üzere, gerçekte Türklere ait olan bu topraklar, Rusya Emperyalizminin planlı göç siyasetleri sonucunda Ermenilerle doldurulmuştur. Bundan güç alarak Azerbaycan'a ait olan Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi taleplerini ilk olarak Sero Hanzadyan, dönemin Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Genel Sekreteri Brejnev'e yazdığı dilekçede ileri sürmüştür. Akabinde, 1987'de Ermeniler, yine dönemin SBKP Genel Sekreteri Gorbaçov'a 75 bin imzadan oluşan bir dilekçe

¹⁰³ A.e., s. 99.

¹⁰⁴ BM Güvenlik Konseyinin, işgalci güçlerin Azerbaycan'ın işgal edilmiş bölgelerinden çekilmesi ve kendi yurtlarından edilmiş Azerbaycan vatandaşlarının evlerine dönmelerine olanak sağlanması konusunda 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararları bulunmaktadır. Fakat günümüze kadar bu kararlar uygulanmamış ve kararların uygulanmasına yönelik herhangi bir yaptırım uygulanmamıştır.

¹⁰⁵ Hanım Halilova, **Ebulfez Elçibey ile bağımsızlığa giden yol**, İstanbul, Töre Devlet Yayınları, 2012, s. 330.

göndererek bu taleplerini yinelemişlerdi. Hatta bu plan kapsamında 10 Ekim 1987 tarihinde Erivan’da gösteriler de düzenlemişlerdi.”¹⁰⁶

Karabağ meselesine ilişkin bu tarihi hadiselerle beraber, Elçibey’in bu meseleyle ilgili fikirleri daha net anlaşılmaktadır. Elçibey, tüm Karabağ’ın Türk toprağı olduğunu ve Ermeni işgali altında kalmasını hiçbir zaman kabul etmeyeceğini dile getirmiştir. Elçibey’in, belirli meselelerle ilgili ortaya koyduğu çözüm önerileri analiz edildiğinde, bunların genellikle barışçıl ve demokratik temeller üzerinde kuruldukları görülmektedir. Fakat tüm bunlara rağmen, o, Karabağ problemine dair çözüm önerilerinde genelden daha sert bir tavır sergilemiştir. Elçibey, Karabağ meselesi ile ilgili barış müzakerelerinden bir fayda sağlanamayacağını, çünkü bu durumda Azerbaycan’ın sembolik mağlup bir ülke olarak anılacağını ve dünya birliği tarafından ülkeye yenilmiş muamelesi yapılacağını belirtmiştir. Bu nedenle o, savaşın bir çözüm olacağını savunmuştur:

“...Biz bütün meselelerin barış yoluyla halledilmesini istesek bile, Şuşa, Laçın ve diğer meselelerin barış yoluyla halledilmemesi durumunda, Azerbaycan Türkleri topraklarını savaş yoluyla geri kazanmak zorunda kalacaktır...”¹⁰⁷

Kısacası Elçibey, Dağlık Karabağ konusunda gayet sert bir tavır sergilemiş, kanla yitirilmiş toprakların, ancak kanla geri kazanılabileceğini vurgulamış, AGİT’in diplomatik yollarla barış sağlayamayacağını iddia etmiştir. Bilinen bir gerçektir ki, Elçibey’in bu sert tutumu, hem AGİT ‘de yer alan Fransa, hem de ABD gibi sorunun çözümü için çaba sarf ettiği iddia edilen ülkelerin Dağlık Karabağ probleminin alevlendiği süreçte verdiği tepkilere dayanmaktaydı. Nitekim ABD resimleri, 13 Aralık 1991’de yapılan açıklamada, kendi topraklarını savunan Azerbaycan’ı, Ermenistan’a karşı silahlanmakla suçlamış ve bu kapsamda Azerbaycan’ı, diğer eski Sovyet ülkelerine yapılan yardımdan mahrum bırakacağını açıklamıştır. Bir diğer ülke Fransa ise, zaten süreç başladığından beri ülkedeki Ermeni lobisinin etkisiyle Ermenistan’a türlü yardımlarda bulunmaktaydı.

Elçibey, Dağlık Karabağ olaylarının ortaya çıkışının ve alevlenmesinin SSCB’nin devamcısı olan Rusya’nın emperyalist emelleri ile bağlantılı olduğunu

¹⁰⁶ A.e., s. 339-340.

¹⁰⁷ Halilova, a.g.m., s. 345-345.

düşünmekteydi, bunun sebebi ise Dağlık Karabağ probleminin Azerbaycan'da milli uyanışın yükselişe geçtiği bir dönemde ortaya çıkmasıdır. Gorbaçov ve onunla iyi ilişkileri olan Ermeni lobisi, Azerbaycan'da o dönemde güçlü bir siyasi disiplinin olmaması nedeniyle Karabağ'ın Ermenilere kolayca verilebileceğini düşünmekteydi. Bu her şeyden önce, Azerbaycan'ı bir devlet olarak tamamen felç etmek ve hükümet değişikliği yaparak ülkeyi Rusya için geri kazanmak amacı güdüyordu. Elçibey'in bir diğer iddiasına göre Ermeniler, Zengilan ve Fuzuli arasında kalan bölgeleri işgal etmek istemeseler de, Rusya, hem bu bölge üzerinden hem de Ermenistan'dan petrol boru hattı geçmesini düşündüğü için Ermenilere bölgeyi işgal ettirmiştir. Demek ki, Dağlık Karabağ problemi, Rusya'nın petrol kaynaklarını ve lojistiği ele geçirmek uğruna başlattığı bir eylemdir. Bu savaşta Ermeni devleti sadece bir piyondur.¹⁰⁸

2.3.2. Ayrılıkçı Güçlerle Mücadele

Ebulfez Elçibey'in iç siyasetinde en büyük zaruret ayrılıkçı güçlerle mücadele idi. Öncelikle şunu söylemek gerekmektedir ki, ayrılıkçılığın yaygın bir tanımı, kültürel, etnik, dini, ırksal veya hükümet seviyesinde ayrılma durumunun daha büyük gruptan talep edilmesidir. Ayrılıkçılık kavramı, genellikle tam siyasi ayrılmayı ifade etse de, ayrılıkçı gruplar özerklikten daha fazla (veya daha başka) bir şey de talep edebilirler. Bazı akademisyenler, ayrılıkçılığı dini ayrımcılık, ırkçı ayrımcılık veya cinsiyetçi ayrımcılık ile kategorize etseler de, liberallerin düşüncesine göre, seçime göre ayrılmanın yararlı amaçlara hizmet edebileceğini ve onun hükümet tarafından uygulanan ayrımcılıkla aynı olmadığını savunmaktadır. Ayrılıkçı gruplar belirli sosyal grupların üyeleri üzerinde görülen adaletsizliğin ortak deneyimlerine dayanan bir tür kimlik siyaseti ya da siyasi faaliyet uygulamaktadırlar. Bu tür gruplar, baskın gruplarla entegrasyon çabalarının, onların milli-dini veya ırksal kimliklerini ve kendi kaderini belirleme haklarını tehlikeye attığına inanmaktadır.

Bu kapsamda 1990'lı yıllarda Azerbaycan'da da farklı ayrılıkçılık hareketleri gözlemlenmekte idi. Özellikle Ebulfez Elçibey'in döneminde Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde ayrılıkçılık hareketleri başlamıştı. Bu ayrılıkçı hareketlerden birinin başında Talış-Muğan Cumhuriyeti kurmak arzusunda olan Alikram Humbetov var

¹⁰⁸ Ziyad Səmədzadə, **Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər**, Bakı: Vətən, 1995, s. 70-71.

idi. Bununla ilgili bir kitap yazan Sultan Memmedov, Talış Muğan Cumhuriyeti'nin kurulmasının Moskova ile bağlantılı olduğunu belirtmektedir. O sırada Azerbaycan'ın Astara şehrinde Bölge Komitesi Sekreteri olan Sultan Memmedov şunları yazmaktadır:

“Alikram Humbatov 600 genç meslek okulu öğrencisi ile Astara'ya geldi ve bir miting düzenledi. Astara halkı mitingin Karabağ savaşına destek için yapıldığını düşünürdü, fakat Alikram Humbetov ve çetesi Astara'daki hükümeti devirmek için harekate başladı. Bu zaman Humbetov'un amacını anlayan sekreter, milis ve sınır kuvvetleri komutanı Kronenko'yu derhal çağırıp bu durumu durdurmasını istedi. İşler olumsuz yönde ilerleyince bu sefer sekreter Gorbaçov ile temasa geçer. Gorbaçov da sekreterin teslim olmasını emreder. Gergin duruma rağmen sekreter Astara'daki Talış halkına olayın gerçeklerini açıklar ve halk isyan ederek Hümbetov'u çetesiyle şehirden çıkarır. Bunun akabinde, Astara Talış-Muğan Özerk Cumhuriyeti'ne katılmadığını, özgür şehir olduğunu ilan eder. Devlet Televizyonuna yapılan röportajda Alikram Hümbetov, Astara Talış halkını terörist olarak nitelendirir.”¹⁰⁹

Bunun yanı sıra, Azerbaycan'ın ANS televizyon kanalına beyanda bulunmuş ve Azerbaycan halkına bir bildirge ile müracaat etmiştir.¹¹⁰

“Talış-Muğan Özerk Cumhuriyeti Başkanı Kararnamesi:

Talış-Muğan Özerk Cumhuriyeti'nin (TMAR) kuruluşundan bu yana bir kaç ay geçmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Halk Meclisinin 7 Ağustos 1992 tarihli Kararı ve Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'ne yapılan itiraz henüz, Talış-Muğan Özerk Cumhuriyeti'nin yasal olarak var olmasına izin veren resmi bir yanıt almamıştır. Buna izin verilmemiş ve şimdi de bize böyle bir imkan yaratılmayacaktır. İdari baskı ve TMR Halk Meclisi'ne yapılan zulüm nedeniyle, son bir yıldır bu konuda çalışmak mümkün olmamıştır, bu nedenle bu önemli yasama organını toplantıya sokmak ve yeniden düzenlemek imkânsız görünmektedir. Dönemin yarattığı bilimsel ve teknolojik ilerlemeden yararlanan Talış Büyükler Konseyi bu organın birçok işlevini üstlenmiştir. Şu anda, Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki kamu yönetiminin temel fonksiyonel dalları tamamen sökülmüş ve TMR topraklarında yaşayan ülke vatandaşlarının haklarından mahrum bırakıldıkları aşikardır. Bu, tarih boyunca kompakt bir şekilde yaşamış bir milleti, Talış halkını bir millet olarak silme sürecidir ve bunu önlemek için çaba gösterilmesi gerekmektedir.”

Bu serencam ANS televizyon kanalında yayımlandığı andan itibaren dönemin hükümeti işin ciddiliğini kavramış ve bölgeyi askeri birliklerle kuşatmıştır. Azerbaycan içindeki bu sözde özerk cumhuriyet, Haziran 1993'te ülkenin güney bölgesindeki yedi ilde kurulmuş ve Lenkeran merkezli bir askeri tugay tarafından

¹⁰⁹ Pənah Həsənov, "Talış Muğan Respublikası" - xalqın tarixində qara ləkə, Xalq qəzeti, 1997, 22/07, s. 5.

¹¹⁰ Məmməd Məmmədov, Separatizm öz müqəddəratını təyin etmək deyil, Azərbaycan qəzeti, 1999, 28/10, s. 5-6.

kontrol edilmiştir. Sözde özerk cumhuriyet Ağustos 1993'te tamamen çökmüştür. Talış-Muğan Cumhuriyeti'nin kurulmasının ilk başlatıcısı Azerbaycan Halklarının Eşitliği Partisi idi. Bu parti ilk olarak Talış Milli Partisi olarak kurulmuştur. Thomas de Waal'a göre Alikram Hümbetov'un bu hamlesi Ayaz Mutallibov'u iktidara getirmeyi amaçlıyordu. Çünkü Hümbetov, Mutallibov ile yakın arkadaşı ve onun AHCP tarafından devrilmesini kabul etmiyordu. Bu yüzden devlet kontrolünü Elçibey'den alıp Mutallibov'a tekrar iade etmeği planlamaktaydı. Bu fikir, Hümbetov tarafından 21 Haziran'da bir grup ayrılıkçı ile yapılan bir toplantıda ortaya atılmış ve 7 Ağustos'ta gerçekleştirilmiştir. 23 Ağustos 1993'te ayrılıkçılar çirkin niyetlerini yerine getiremeyerek yenilmişlerdir. Elebaşlarının birçoğu tutuklanırken, diğerleri Rusya'ya kaçmayı başarmıştır.¹¹¹

Elçibey döneminde başkaldıran diğer bir ayrılıkçı hareket ise Sadval teşkilatının kurmak istediği Lezgistan Cumhuriyeti'dir. Sadval¹¹², Lezgi halkının özgürlüğü kisvesi altında terörist faaliyetlerde bulunan ayrılıkçı bir örgüttür. Örgüt, 1991 yılında Derbent'te kurulmuştur. Örgütün ilk hedefi, Rusya'nın güney bölgeleri ve Azerbaycan'ın kuzey bölgelerinde başkenti Derbent şehri olacak Lezgistan adlı bir devlet yaratmaktır.¹¹³

İlginçtir ki, bu dönemde Sadval örgütüne en büyük maddi desteği Karabağ Ermenileri ve Ermenistan hükümeti yapmaktaydı. Maddi desteği, terör teşkilatının Rusya üzerinden silahlandırılması sürecini de Ermeniler idare etmekteydi. 1991-1994 yıllarında Azerbaycan vatandaşları, milliyet ve dine bakılmaksızın, Karabağ'da Ermeni ayrılıkçıları ile savaşmışlardır. Vatanları olarak gördükleri Azerbaycan için şehit olan Talış, Avar, Tat, Rus, Yahudi, Lezgi, Tsakhur, Ingiloy, Budukh ve diğer etnik topluluklardan yüzlerce kişi şehit düşmüştür. Bu noktada, Talış Halk Partisi, Lezgi Halk Partisi ve Şeyh Şamil'in adını taşıyan Avar Ulusal Merkezi o dönemde Ermeniler tarafından yapay olarak stratejik hedefleri için yaratılmış ve "Azerbaycan Karabağ'daki vatandaşlarına karşı soykırım politikası izliyor" diye propaganda ağırları

¹¹¹ Məmmədov, **a.g.m.**, s. 7.

¹¹² 1991'de kurulan Sadval örgütü, 1994 yılında Bakü metrosunda terör eylemi gerçekleştirmiş, meydana gelen patlamada 27 kişiyi yaşamını yitirmiştir.

¹¹³ Rauf Həsənov, **XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda separatizm**, Bakı: Zıyanur nəşriyyatı, 2009, s. 74.

oluşturulmuştur.¹¹⁴ Bu politikayı uygulayarak, askeri seferberlikten kaçınmak için ülke vatandaşlarını çeşitli yollarla kandırmaya çalışmışlardır. Moskova'daki Kafkasya Jeopolitik Durum Merkezi başkanı ve Rusya Jeopolitik Sorunlar Akademisi'nin üyesi Araik Ohanesyan bunlarla ilgili şunları yazmıştır:

“Ermenistan ciddi ekonomik, mali ve sosyal krizlerle karşı karşıyadır. Bu süreç devam ederse, önümüzdeki 20 yıl içinde, Kafkasya'nın her yerinden Ermeniler iki yüz yıl önceki topraklarına geri dönmek zorunda kalacaklar. Çünkü Azerbaycan ve Gürcistan'ın konumları artık 1918-1920 tarihine benzemiyor. Biz Ermeniler aslında Karabağ'ı adım adım kaybediyoruz. Çünkü her yıl Ermeni vatandaşları Karabağ'dan taşınıyor. Türk-Ermeni sınırının kapalı kalması Ermeni dilinin ve kültürünün işleyişini felç edecektir. Bütün bunlar göz önüne alındığında, soruna bir çözüm olarak Azerbaycan ve Gürcistan'a karşı yeni ayrılıkçı hareketlerin güçlendirilmesi gerekmektedir. Biz Ermeniler bu yönde yeterli tarihsel deneyime sahibiz.”

Erivan'da yayınlanan Voskanapat gazetesinin siyasi yorumcusu Levon Malik-Şahnazaryan, resmi Erivan'ın, Gürcistan'ın Cavaheti (Ahıska) eyaletindeki Ermeniler için tüm koşulları yerine getirdiğini “Ermenistan'ın Gürcistan ve Azerbaycan için Stratejik Hedefleri” adlı çalışmasında dikkatlere sunmuştur.¹¹⁵ “Böyle bir süreçte Azerbaycan'daki Türk olmayan halkların sosyo-politik ve bölgesel alanlarda aktif adımlar atmaya devam etmesi sağlanmalıdır. Rusya ve Dağıstan bunun için en iyi yerlerdir. Özgür Lezgistan Hareketi'ne özel dikkat gösterilmelidir. Dağıstan'daki kaynaklardan, Azerbaycan'a karşı Lezgistan ayrılıkçılığını genişletme sürecine katılan radikal milliyetçi ve Vehabi gruplarının Dağlık Karabağ'daki özel kamplarda eğitim görmeleri gerekmektedir. Sadval, Şarvili, Lezgi Ulusal Ligi ve Azad Lezgistan'ın ana liderleri Erivan'da çeşitli kurslar görmeli ve talimatlar almalıdırlar.”¹¹⁶

Yukarıda belirtilen hususlardan da gözüktüğü gibi, Elçibey hem savaşa karşı karşıya kalmış hem dış güçlerin siyasi ve ekonomik baskılarına karşı mücadele vermek zorunda bırakılmış hem de Azerbaycan içindeki ayrılıkçı güçlerle baş etmeye zorlanmış bir liderdir. Onun böylesine zor bir dönemi kansız ve iç savaş çıkmadan tamamlaması oldukça önemli ve dikkat gerektiren bir husustur.

¹¹⁴ A.e., s. 75.

¹¹⁵ Həsənov, a.g.e., s. 77.

¹¹⁶ A.e., s. 79.

2.4. Elçibey'in Güney Azerbaycan Sorununa Bakışı

Elçibey siyasetinin en büyük özelliklerinden biri Güney Azerbaycan sorunu ile ilgilidir. Güney Azerbaycan, İran'ın kuzeybatısında, Irak, Türkiye, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan ile sınırları bulunan tarihi bir ildir. İran, Azerbaycan'ı resmen dört idari bölge birimine ayırıyor: Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Erdebil ve Zencan eyaletleri. Bölgede ağırlıklı olarak Azerbaycan Türkleri yaşamaktadır. Onlarla birlikte Kürt, Ermeni, Tat, Talış ve Fars azınlıkları da yaşamaktadır. İran İslam Cumhuriyeti'nin kuzeybatı kesiminde yer alan Güney Azerbaycan, kuzeyde Azerbaycan Cumhuriyetiyle sınırı Araz Nehri, Muğan Ovası ve Talış Dağları boyunca geçmektedir. Batıda Türkiye, güneybatıda Irak ile sınır komşusudur. Bu sınırlar içinde doğudan batıya 375 km uzayan Güney Azerbaycan toprakları stratejik coğrafi konuma sahiptir. Bölgede çok sayıda kuzey-güney ve doğu-batı demiryolları ve otoyolları bulunmaktadır. Güney Azerbaycan topraklarının yaklaşık 286.6 bin km²'dir. Urmia, Zencan ve Tebriz şehirleri ana şehirlerdir, yönetim merkezleri rolünü oynamaktadır.¹¹⁷ Bölgede üç konsolosluk bulunmaktadır: Tebriz Türkiye Konsolosluğu, Urmia Türkiye Konsolosluğu ve Tebriz Azerbaycan konsolosluğu. Azerbaycan Türkleri, nüfus sayısı bakımından İran'da Farslardan sonra ikinci sırada yer almaktadır. 19. yüzyılın sonunda İran'da Azerbaycan Türklerinin sayısı 2 milyon civarındaydı. 20. yüzyılın ortalarında İran'da Azerbaycan Türklerinin sayısı 16-18 milyon (% 32-36) oldu, onların 7-9 milyonu Güney Azerbaycan'da yaşamaktaydı. 1990'ların başında yapılan sayıma göre, İran'da 40 milyon civarında Azerbaycan Türkü vardır. Bunların çoğu (yaklaşık 20 milyon) Güney Azerbaycan'da, diğerleri ise İran'ın çeşitli bölgelerinde yaşamaktadır.¹¹⁸

Güney Azerbaycan'da bulunan Türklerin kaderi Ebulfez Elçibey'i her zaman endişelendirmekteydi. Bağımsızlık sonrası ilk cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, açık konuşmayı seven ve Güney Azerbaycan meselesine duyarlı olan Ebulfez Elçibey'in zaferi, ikili ilişkilerin geleceği konusunda endişeler yaratmaktaydı. Ulusal kurtuluş hareketinin liderleri ve Azerbaycan Halk Cephesi Partisi başkanı Ebulfez Elçibey, cumhurbaşkanlığı seçiminden bir gün önce verdiği televizyon röportajında İran'ın

¹¹⁷ Merih Özşahin, **Güney Azerbaycan'da bağımsızlık hareketleri ve Güney Azerbaycan'ın Türk dünyası için önemi**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 23-24.

¹¹⁸ Vidadi Mustafayev, **Cənubi Azərbaycan və milli şüur**, Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, s. 121.

dağılacağı günün çok uzak olmadığını ve birleşik bir Azerbaycan kurulacağını söylemiştir.¹¹⁹ Bazı araştırmacılara göre, 1992-1993'teki Azerbaycan Halk Cephesi Partisi'nin İran politikasının belirlenmiş tek bir çizgisi yoktu.¹²⁰ Bu siyaseti yönlendiren iki farklı siyasi çizginin olduğu vurgulanmaktadır. İlk çizgi, genel olarak İran'a karşı aktif, fakat negatif bir politika izlenmesi, resmi müzakerelerde Güney Azerbaycan sorununa sıkça vurgu yapılması ve ilişkilerdeki temel sorunun İran'daki Türklerin durumu olduğunu ifade etmeleri idi. İkinci çizgi ise, mümkün olduğunca normal ikili ilişkiler geliştirilerek Azerbaycan Türklerinin bölünmesi sorununun çözülebileceği yönündeydi. Aynı anda Rusya ve İran için "sorun" haline gelen Elçibey, Haziran 1993'te istifa ettikten ve yeni hükümet işe başladıktan sonra yeni yapılanmış Azerbaycan hükümeti için Güney Azerbaycan sorununun olmaması nedeniyle İran-Azerbaycan ilişkilerinde kısmi bir iyileşme görülmüştür.¹²¹

Elçibey, Güney Azerbaycanlıların Azerbaycan değil, Türk dilinin İran İslam Cumhuriyeti'nin devlet dili olması ile ilgili çağrılarını ve çabalarını haklı bulmaktaydı. Elçibey'e göre, Azerbaycan dili zaten Türk dilidir, Türk dili bir bütündür. Türk dilinin İran'da devlet dili statüsü alacağı takdirde zaten resmi dil olarak Azerbaycan Türkçesi kullanılacaktı. Bir Erdebillinin, Urmialının veya bir Tebrizlinin konuşmasını bir Bakülünün veya bir Nahçıvanlının kolayca anlamasını dile getiren Elçibey bunu dilde birliğin var olduğu şeklinde yorumlamaktaydı.¹²²

Elçibey'in ortaya koyduğu Bir bütün, bölünmemiş Azerbaycan ideolojisinde demokratik birleşmenin mümkün olacağı savunulmuştur. Yani Almanya örneğinde olduğu gibi bir yol çizilmesini önermiştir. Bu konu ile ilgili olarak Elçibey, öncelikle kuzeydeki devletin güçlenerek tam anlamıyla bağımsız bir devlet haline gelmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Aynı zamanda İran'da bir Türk devletinin kurulması için milli bir hareketin oluşturulması gerektiğini dile getiren Elçibey, güneyde ortaya çıkacak bu devlet ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin birleşim yollarının araştırılıp bulunması ve bunun, büyük bir kaosa yol açmayacak şekilde olması gerektiğini

¹¹⁹ Elçibey'den sonra Azerbaycan Cumhurbaşkanı olmuş Haydar Aliyev, Elçibey'den farklı olarak Azerbaycan ile İran arasında normal ilişkiler tesis etmek adına İran'a toprak talebinde bulunmamıştır.

¹²⁰ Öte yandan, İran bölgede Şii faktörünü kullanmaya çalışmaktaydı. Bunun Azerbaycan içindeki fırsatlarını artıracak ve özellikle Türkiye olmak üzere rakip olduğunu düşündüğü ülkelerin fırsatlarını sınırlandıracağını düşünmekteydi.

¹²¹ Mustafayev, **a.g.e.**, s. 124.

¹²² **A.e.**, s. 133.

vurgulamıştır. Elçibey, belirtildiği üzere, ilk önce Kuzey Azerbaycan'ın güçlü ve bağımsız olmasını şart olarak görmüştür çünkü, aksi halde iki güçlü devlete (Rusya ve İran'a) karşı birlikte ayaklanma için fırsat kendilerine verilmeyeceğine inanmaktaydı. Bununla birlikte demokratik bir birleşik devletin kurulabilmesi için meselenin Birleşmiş Milletler'de, İslam Konferansı'nda ve diğer uluslararası teşkilatlarda gündeme getirilmesi ve Yemen, Kore, Almanya gibi bölünmüş ülkelerle fikir alışverişinde bulunmanın gerekliliğini vurgulamıştır.¹²³

2.5. Elçibey'in Türk Dünyasının Birleşmesi İdealleri

Türk Dünyasının önemli ismi Elçibey, ölümüne kadar daima tüm Türk Dünyasının birleşmesini, Türk ulusunun eski gücünü geri kazanmasını ve Turancılık ideolojisini benimseyip hayata geçirmesini hayal etmiş, bu yönde büyük çabalar ve emek vermiştir. Elçibey'in Türk Dünyasının birleşmesi ideallerinin daha iyi anlaşılması için bu paragrafta ilk olarak, Türk birliğinin ya da bir diğer ifadeyle Turan (veya Turancılık) ifadesinin ne anlama geldiği, süreç içerisinde nasıl bir değişime uğradığı ele alınmalıdır.

Turancılık veya Turanizm, tüm Ural-Altay halklarının birliğini amaçlayan politik bir ideolojidir. Başlangıçta Macarlar, Estonlar, Finler ve Rusya içindeki Fin-Ugor kavimleri ile beraber Mancular, Tunguzlar, Moğollar ve Türkçe konuşan halkları birleştirmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Fakat Türkçü ve Turancı yazar¹²⁴ Ziya Gökalp, "Türkçülüğün Temelleri" adlı kitabında Turanizmin Macarları, Moğolları, Mançuları ve Finleri birleştirmeyi amaçlamadığını belirtmiştir.¹²⁵

1905 devriminden önce Rusya'da Azerbaycan Türkleri ve Tatar aydınları tarafından desteklenen bu ideoloji, 1908'de İkinci Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra Türkiye'de yayılmaya başlamıştır. Siyasi ideoloji liderler arasında Ziya Gökalp'in bu konu hakkındaki görüşleri temel alınmıştır. O zamanın Osmanlı komutanlarından Enver Paşa, 1918-1922'de Rus İmparatorluğu topraklarında Turancılık fikrini canlandırmaya çalışırken şehit edilmiştir. Daha sonra ise farklı düşünürler tarafından farklı şekillerde Türk halklarına benimsetilen bu ideoloji hatta

¹²³ Famil Cəfərov, **Vahid Azərbaycan ideyası**, Yeni Azərbaycan qəzeti, 1998, 04/11, s. 3.

¹²⁴ Türkçü yaklaşım olarak tanımlayabileceğimiz bu eğilimlerin o dönemdeki temsilcileri arasında öne çıkan isimler; Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp, İsmail Gaspralı gibi aydınlar olmuştur.

¹²⁵ Vilayət Quliyev, **Macarıstanda Turançılıq**, 525-ci qəzet, 2012, 18/08, s. 10-11.

SSCB'nin ağır baskı uygulanan yıllarında da yok olmamış, Türk devletleri bağımsızlığına kavuşana dek varlığını korumuştur. Azerbaycan devleti bağımsızlığına kavuştuktan sonra, Türkçü ve Turancı ideoloji liderleri bu konuda fikir ve görüşlerini açıkça ifade etmeye başlamışlardır. Bu bakımdan, Elçibey'in Türk dünyasına verdiği önem ve buna yönelik politikası tarihi hadiseleri dikkate alan yaklaşımında belirmektedir.¹²⁶

Elçibey'in Türkçülük-Turancılık fikirlerinde İslam dininin de ruhu gözükmektedir. Elçibey, sık sık konuşmalarında Turan sevgisini kutsal Kabe¹²⁷ ile karşılaştırmaktaydı. Elçibey, Tanrı'nın iradesiyle bir ulusun (Türklerin) özgürlük kazanacağına inanıyordu. Ona göre Rusya ile Çin devletleri içindeki Türklerin milli bir bayrakları olsaydı, cami ve minareleri sessiz kalmayacaktı. Böylece, milletin özgürlüğü ile İslam da yükselecekti. Elçibey, henüz SSCB döneminde vatanın özgürleşmesi ve milli bayrağın üzerimizde dalgalanması için Tanrı'ya sık sık dua ettiğini hatıra defterlerinde yazmıştır. Her milletin kendi vatanına ve dinine sahip olabilmesi için aydınlanması, eğitilmesi ve yükselmesi gerektiğini sık sık tekrar eden Elçibey'e göre, Tanrı, her şeyden önce cehaletten ve geri kafalılıktan kurtulmuş uluslara ulusal bağımsızlık ve güçlü inanç verir. Bu açıdan Elçibey, bir zamanlar tüm dünyada söz sahibi olan Türklerin günümüzde gerilemesinin bir nedeninin de cehalet olduğunu düşünmektedir.¹²⁸

Elçibey Turancılığın Sovyetlerde bile yaşadığını, Azerbaycan Cumhuriyeti Sovyet Rusyası tarafından işgal edilip yerine Sovyet Azerbaycanı kurulduktan sonra da şair ve yazarların, özellikle Ahmet Cevat'ın çalışmalarında Türkçülük ve İslamcılık ruhunun canlı tutulduğunu dile getirmiştir. Sovyet döneminde Ahmet Cevat'ın Türk-İslam düşüncesini eserlerinde alt metinlerle canlı tutmaya çalıştığı bir gerçektir.

Nitekim Elçibey'in de milli meselelere yaklaşımında geçmişi göz önünde bulundurduğu, tarihçi kimliğinin önemli ölçüde etkili olduğu gözükmektedir.

¹²⁶ Faiq Ələkbərov, **Türk dünyagörüşündə Turançılıq və İrçilik**, Türküstan Jurnalı, 2016, 06/12, s. 6.

¹²⁷ Böylece bir yandan da Elçibey, yalnızca İslam'a karşı yönlendirilen Sovyet ateizmine karşı çıkmaktaydı. Başka bir deyişle, Elçibey, Sovyet ideologlarının sadece İslam'a karşı bir haçlı seferi düzenlemesinin doğru olmadığını göstermeye çalışıyordu.

¹²⁸ Ağalar İdrisoğlu, **"Turançılıq lobbı və diasporumuzun vahid ideyası olmalıdır"**, Azad Azərbaycan qəzeti, 2016, 05/10, s. 5.

Böylece Elçibey, Türk devletlerinin ayrı bağımsız devletler halinde kalmaları gerektiği fikrini belirtirken, tarihi hadiseleri hatırlatarak şöyle söylemiştir:¹²⁹

“Türklerin, bağımsız bir şekilde ayrı ayrı devletler kurarak, demokratik bir ortamda ilişkilerini ve bağlarını kuvvetlendirmeleri gerekmektedir... Tarihen Türk devletleri ayrı ayrı olmuştur, bu yüzden de sözü geçen devletlerin bir devlet bayrağı altında toplanması çok zordur...”

Buna rağmen, Azerbaycan ile Türkiye’nin bir konfederasyon halinde olması gerektiğini savunan Elçibey, Atatürk ilkelerini benimsemiş ve onları kendi dönemine uygulayarak yeni bir Türkçülük hareketi başlatmıştır. Nitekim Elçibey iktidarının en önemli projelerinden biri, Bakü’de bir Atatürk Akademisi’nin kurulmasıdır. Sözü geçen proje, tüm Türk Dünyası’nı kapsamakta olan bir eğitim programını içeren büyük bir projeydi. Projede Türk Dünyasının çeşitli ülkelerinden gelecek olan öğrencilerin bu akademide eğitim alması hedeflenmekteydi. Elçibey iktidarı döneminde bu proje için bütçe ayrılrsa da, darbe sonucunda Elçibey’in iktidardan uzaklaştırılması sonucu bu proje de gerçekleştirilememiştir.¹³⁰

Tüm bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda, Elçibey’in tamamen yenilikçi bir lider olduğu, aynı zamanda Türkçülükle ilgili olarak idealleri açısından Türk dünyasının en büyük liderlerinden biri olduğu kolaylıkla söylenebilir. Türkçülüğü bile demokratik ilkeler üzerine inşa etmek isteyen Elçibey, tüm çabalarıyla savaşa sorun çözme yolundan kaçınmış ve 1990’lı yıllarda kısa bir sürede Güney Kafkasya’nın en demokratik rejiminin başkanı olmayı başarmıştır.

¹²⁹ İdrisoğlu, **a.g.m.**, s. 5.

¹³⁰ İdrisoğlu, **a.g.m.**, s. 6.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİR BİLİM İNSANI OLARAK EBULFEZ ELÇİBEY

3.1. Elçibey'in Bilime Genel Bakışı

Ebulfez Elçibey, kendisi de bir bilim adamı ve eğitimci olduğu için, milletin geleceğini düşünen bir lider olarak bilim ve öğretime özel bir yaklaşımı vardı. 20. yüzyılın 80'li yıllarının sonu, 90'lı yıllarının başında Azerbaycan'da henüz sosyal bilimlerin bilim olup olmadığının tartışıldığı bir zamanda Elçibey dünya halklarının ve özellikle de Azerbaycan'ın sosyal bilimlere olan ihtiyacını on ana noktada kategorize etmiştir. O, sosyal bilimlerde İngiliz bilim adamlarının başarılarını her zaman örnek olarak göstermiştir:

“Britanya sosyal bilimcilerinin kendi alanlarında dünya lideri olduğunu biliyoruz, ama neden? Çünkü onların arasında bu tartışma yoktur. Bilim bilimdir. İster sosyal bilimler olsun, isterse de doğa bilimleri.”¹³¹

Yukarıda da belirtildiği üzere Elçibey sosyal bilimlere olan yaklaşımını on maddede anlatmaktaydı. Elçibey'e göre, (1) sosyal bilimler, kolektif geleceğimizi şekillendirmektedir. Ona göre, sosyal bilimler on dokuzuncu yüzyılda bir çalışma alanı olarak gelişmiştir. Sosyal bilim, insanların buhar gücü gibi çağın yeni teknolojilerinin sonuçlarını ve uygulamalarını anlamalarına yardımcı olmuştur. Demiryollarının ve fabrikaların büyümesi sadece ekonomiyi ve iş dünyasını etkilemekle kalmadı, aynı zamanda insanların aile yaşamlarını, boş zamanlarını organize etme biçimlerini de değiştirdi. Elçibey'e göre, bilim adamları bize çeşitli şaşırtıcı konular sunmaktalar, ancak bilim adamlarına güvenmek yeterli değildir. Neler olup bittiğini analiz etmek ve eleştirmek için sosyal bilimcilere de ihtiyacımız vardır. Bu şekilde geleceği şekillendiren bilinçli seçimler yapmalıyız.¹³²

Elçibey'e göre, (2) sosyal bilim sadece gelecek için değil, şu an olanlar için de önemlidir. Örneğin, sadece iktisatçılar değil, aynı zamanda psikologlar, sosyologlar ve siyaset bilimciler de ekonomik krizi anlamamıza ve hükümetlerin bizim adımıza verdiği kararları kendi ölçüğümüzde tartmamıza yardımcı

¹³¹ Elçibey Haqqında Bloq, **Elm Haqqında**. <https://elcibey.wordpress.com/2006/10/04/elm-haqqinda/> (14.06.2020).

¹³² Rumiyyə Miraslan, **Türk insanının gözündə Elçibey**, Türkünstan, 2018, 20/06, s. 9.

olabilmektedirler. Bu tür bir analiz olmadan, devletler, küresel bir satranç oyununda kendilerini adeta piyonlar gibi hissetmektedir. Onun fikrine göre, sosyal bilimlerin bize sunduğu bilgi ve anlayışla, kendimiz için harekete geçme ve bizim adıma alınan kararları etkileme gücüne sahip olacağız.¹³³

Elçibey'e göre, (3) sosyal bilimciler sağlık, eğlence ve sosyal bakım hizmetlerimizin en iyi şekilde çalışmasını sağlamak için önemlidirler. Bu bakımdan o, Bakü Devlet Üniversitesi'ndeki sosyal coğrafyacıları örnek olarak göstermektedir. Elçibey'in fikrinde, (4) yukarıdan aşağıya empoze edilen bir güvenlik rejimi işe yaramamaktadır. İnsanlar güvenli olmayan iş uygulamalarını kabul edilemez olarak görmektedirler. İşverenler, insanları sıradan amelelerden daha çok liderlik eden bireyler olarak görmelidir.¹³⁴

Bundan başka, Elçibey'e göre, (5) polis uygulamalarında sık sık kullanılan durumsal suç önleme adı verilen teknik, sosyoloji ve sosyal psikoloji alanlarının ürünüdür. Elçibey'e göre, (6) sosyal bilimler ülkede daha çok geliştiği zaman halk daha çok dinlemek, okumak ve daha fazlasını öğrenmek isteyecektir. Belki de daha fazla sosyal bilim insanının aktif dinleyici olması, insanlara birbirleriyle ve bilim insanlarıyla daha sık konuşması gerekecektir. Elçibey'e göre, (7) tüm toplumlar ve hükümetler çocuklara, gençlere en iyi olanı sunmak istemektedirler. Fakat eğitim reformu, öğrencilere saygı gösterilmeden gerçekleşmektedir. Elçibey, burada yine de sosyoloji ve sosyal psikoloji alanlarının öneminden bahsetmekte ve bu alanların devlet tarafından uygulamalarda daha sık kullanılmasını önermektedir.¹³⁵

Elçibey'e göre, (8) genel olarak dünyanın tüm insanların temel saygınlık ve insan haklarından yararlanabileceği daha güvenli bir yer olması gerekmektedir. Onun düşüncesine göre, disiplinler arası ekiplerde çalışan sosyal bilimciler insan refahı ve gelişimi alanında iz bırakmışlardır. Çünkü sosyal bilimler insanlığın genel olarak sosyal ve ekonomik ilerlemesi ile ilgilenmektedir. Sosyal bilimciler, devlet kurumları, BM kuruluşları, sosyal hizmetler, fon ajansları ve medya ile çalışmaktadırlar. Elçibey'e göre, (9) feminizm, barış, ekoloji, sosyal hareketler vb. sorunlar üzere tartışmalar için sosyal bilim her birimize yeni bakış açıları ve yeni

¹³³ Miraslan, **a.g.m.**, s. 9.

¹³⁴ **A.e.**, s. 9.

¹³⁵ Qədirqulu Əliyev, **Ə. Elçibəy: Xalqları mədəniyyət və elm daha çox yaxınlaşdırır**, Azərbaycan qəzeti, 1992, 17/11, s. 5.

anlayış yolları sunmaktadır. Bu bakımdan, o her zaman Bakü Devlet Üniversitesi'nde, önyargılara meydan okumak, öğrenmeye ilham vermek ve çağdaş toplumda daha alakalı olmak için daha kapsayıcı eğitim şeması sunmaktaydı. Elçibey'in fikirleri bunlarla da sınırlı değildir. Ona göre, (10) sosyal bilimler, topluma çeşitli bakış açıları sunmakta, sosyal politikaları şekillendirmekte, politikacıları ve medyayı bilgilendirmektedir. Elçibey gazetecileri her zaman toplumsal problemleri araştırmaya ve sivil toplum gazetecisi olmaya seslemekteydi. Bu durumda bireysel vatandaşlar da kendini sosyal açıdan güçlenmiş hissedecekler. Bu yüzden, Elçibey'e göre, sosyal bilimciler tarafından yapılan çalışmalar, modern ve şeffaf bir demokrasinin korunmasında kritik öneme sahiptir.¹³⁶

Elçibey'in hem öğrenci hem de eğitim görevlisi olduğu zamanlarda Azerbaycan biliminde ve üniversitelerin neredeyse hepsinde mentorluk geleneği vardı. Bu yüzden, mentorluk sistemi Elçibey'in bilimsel dünya görüşünde özel bir yere sahiptir. Onun fikrine göre, sosyal bilim araştırması sadece dünyayı tasvir etmemize değil, aynı zamanda onu nasıl geliştirebileceğimizi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Örneğin, Azerbaycan'da mentorluk üzerine kapsamlı bir sosyolojik araştırmanın bulunmaması onu her zaman üzmüştür. Öğrencilerinin anlattığına göre, Elçibey, derslerinde hayranı olduğu Azerbaycan şairi Abdulla Şaik'in "Tüm ulusların gelişim ve faaliyetinin ana faktörü bilim ve ahlak" cümlesini sık sık tekrarlamakta ve hem bilimin hem de bilimsel ahlakın ne kadar önemli olduğu hakkında saatlerce konuşmaktaydı.¹³⁷

Elçibey, röportajların birinde sosyal bilimlere SSCB döneminde hangi yaklaşımla bakıldığını teessüfle belirtmiştir:

"Her şeyden önce, ülkemizde sosyal bilimlerin alanının oluşum tarihinin çok uzun olmadığını belirtmek isterim. Devlet, Sovyet döneminde toplumun birçok olumsuz yönünü ortaya çıkarmak istemiyordu. Bu nedenle, sosyal bilimler, özellikle de sosyoloji "burjuva bilimi" olarak adlandırılmakta ve gelişimi yapay bir şekilde engellenmekteydi. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Azerbaycan, bu bilim alanında bazı ilerlemeler kaydetmiştir. Çeşitli alanlarda sosyolojik araştırma merkezleri kurulmuş ve bazı üniversitelerde sosyoloji fakülteleri faaliyet göstermeye

¹³⁶ Siyablı, a.g.e., s. 55.

¹³⁷ A.e., s. 57.

başlamıştır. Toplumumuzun hala bu bilimin olanakları hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını düşünüyorum. Bu da sosyolojik araştırmaların sonuçlarına olan ilgiyi azaltmaktadır. Gelişmiş ülkelerde sosyologlar, devletin sosyal politikasını belirlemekten sorumlu alanlarda çalışırken, böyle sosyologların sayısı ülkemizde çok azdır. Bu da sosyal bilimlerle ilgilenen insan sayısında azalmaya yol açmaktadır. Kendilerini sosyolog olarak adlandıranlar arasında çeşitli mesleklerden ve diğer bilim alanlarından insanlar vardır. Bu nedenle perakendecilik, sosyolojideki mevcut metodolojik yaklaşımın ilkelerine yansımaktadır. Bilimin ortak ölçütlerini ve sınırlarını tanımlamak, Azerbaycan'da sosyolojik bilimin karşılaştığı öncelikli konulardan biridir. Sosyolojik eğitim alanında da sorunlar devam etmektedir. Genel olarak, bilim bugün toplumda ve dünyada gerçekleşen süreçlere zamanında cevap verebilmeli ve zamanın gereksinimlerine uyum sağlayabilmelidir. Devletin gelişmesi ve güçlenmesi bağlamında, ulusal bilimin gelişmesi için yeni beklentiler ortaya çıkmaktadır. Bilimsel bilginin etkin kullanımı, bu alandaki araştırma yöntemlerinin doğru ve amaca uygun uygulanması, bilimsel ve pratik potansiyelin geliştirilmesi toplumun ilerlemesi için önemlidir. Bu nedenle, ilgili devlet kurumlarının ve profesyonel bilim adamlarının bu yönde inisiyatif almaları gerekmektedir.”¹³⁸

Sözü geçen röportajda Elçibey, iktidarının devam etmesi durumunda bilimin geleceği için çalışacağı ve Türk dünyasında ortak bilimsel kurulun yaratılacağını dile getirmektedir:

“Eğer Azerbaycan’daki hakimiyetimi güçlendire bilirsem, fikrimde Türk Dünyası Bilim Adamları Birliği diye bir kurum yaratmak vardır. Bu, Türk dünyasının farklı ülkelerinden bilim adamlarını birleştiren bir örgüt olacaktır. Amaç, yakın tarihte ve modern zamanlarda Türk dünyasının karşılaştığı sorunları açıklama alanında bilimin olanaklarını kullanabilmek ve sorunlara ortak çözümler bulmak için bilim adamları arasında karşılıklı görüş alışverişinde bulunmaktır.”¹³⁹

Röportajda Elçibey’in Türk dünyası için büyük önem arzedecek faaliyetler gerçekleştirmeyi amaçladığını, Türk dünyasının sorunlarının çözüme kavuşmasında somut adımları atmak fikirlerinin olduğunu görmekteyiz.

¹³⁸ Əliyev, **a.g.m.**, s. 6-7.

¹³⁹ **A.e.**, s. 7.

3.2. Elçibey'in Tarih Çalışmaları

3.2.1. “Ahmad İbn Tulun ve Tulun Devleti'nin Kuruluşu” Adlı Eseri

Ebulfez Elçibey'e göre, bugünkü dünyamızda nelerin gerçekleştiğini anlamak adına en çok insanlık tarihi bize bilgi vermektedir. Elçibey'in özellikle Azerbaycan ve Türk dünyasına ilişkin günümüz meselelerini ele alışında bu bakış açısını daha derin görmek mümkündür. Kamil Veli Nerimanoğlu'nun da belirttiği gibi, milli düzeydeki sorunlara değinirken, tarih biliminden doğan zarureti göz önünde bulundurmak oldukça önem arz etmektedir. Elçibey'in de birçok meseleyi yorumlarken, bunları eski tarihte meydana gelen olaylarla kıyasladığı görülmektedir. Çünkü Elçibey için tarih, yalnızca olaylar topluluğu değildir. Tarih, aynı zamanda, yeni oluşumların, olayların özünü anlamak için başvurulacak deneyimler birikimi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan, onun tarihçi yönünün ve tarihi olaylara bakışının incelenmesi, çeşitli meseleleri ele alışını anlayabilmek bakımından önem arz etmektedir. Tarihten bugün ve yarın adına dersler çıkarmak, Elçibey'in tarih bilimine bakışının önemli bir yönüdür. Bu düzeyde ele alındığında Elçibey'in esas tarih çalışmaları genel olarak, Azerbaycan merkezlidir. Bu kapsamda, Türklerin, özellikle de Azerbaycan Türklerinin dünya medeniyetine katkılarını ve elde ettiği başarıları ortaya koymak, onun bir tarihçi olarak temel amacı olmuştur. Bu bağlamda Elçibey, Avrupa merkezli tarihçiliğin yanı sıra, ideolojinin baskısı altındaki Sovyet tarihçiliğinin Türk tarih bilgileri üzerinde meydana getirdiği yanlış yazılımı ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Onun fikrine göre, dünyadaki en büyük milletler içinde en çok tahribata uğrayan tarih Türklerin tarihidir. Avrupa ve Rusya merkezli bakış açısının, 300 yıl boyunca Asya ve Avrupa'yı yüz yüze getirdiğini düşünen Elçibey, tarih, din, medeniyet ve edebiyatın amaçlarına ulaşmak için kasıtlı şekilde değiştirildiğini iddia etmiştir.¹⁴⁰

Onun düşüncesine göre, Avrupa devletlerinin, özellikle Osmanlı Devleti karşısında aldığı yenilgiler, onları hem Türk milletine hem de Türk tarihine düşman yapmış, doğal olarak bu düşmanlık, Türk karşıtı yazılan edebi ve bilimsel eserlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunun için yüksek miktarda para harcanmış, Ruslar, Farslar, Avrupalılar ve Araplar, Türk ulusunu ortadan kaldırmak için özel

¹⁴⁰ Burcu Özdemir, **Tarihçi ve aydın kimliği ile Ebulfez Elçibey**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012, s. 43-44.

çaba sarf etmişlerdir. Bu düşünce altında yazılmış kitapları okuyan Türkler ise, kendi ırkına, kendi ulusuna düşman olmuştur. Nitekim Elçibey, Türkiye de dahil olmak üzere Türk devletlerinde kaleme alınan tarih kitaplarının tümünün Avrupa merkezli olduğunu ve bunun Türk milli anlayışının şekillenmesinde en büyük engellerden biri olarak nitelendirmiştir. Elçibey bu tür bir tarihçiliğin, Türklerin millet olarak kendine duyduğu güveni sarstığını ve bir aşağılık kompleksi yarattığını söylemiştir. Bütün bunları aşmanın yolu olarak ise, Türklerin kendi tarihini araştırması ve tüm gerçekleri öğrenmesi önerisinde bulunmuştur:

“Bu tarihi-medeni mirası iyi öğrenmek gerekmektedir ki, millette büyüklük kompleksi meydana gelsin. Böylece ben de bu ulu medeniyetin, bu büyük ilmin, bu azametli tarihin bir taşıyıcısıyım ve dünyaya refahı, yeniliği, adalet ve medeniyeti getirenlerden biri de benim. Bundan sonra Türk milleti, kendini ispat etmek zorundadır. Bu bağlamda, Türk dünya dâhilerini ortaya koymak gerekmektedir. Fakat biz bu işte çok geriye düşmüş durumdayız. Galile’yi, Platon’u, Aristoteles’i, Kopernik’i neredeyse ezbere biliyor ama Farabi, İbni Sina, Biruni, Uluğ Bey, Nasreddin Tusi gibi dehalarımızın ve değerlerimizin ne yazdığından haberdar değiliz.”¹⁴¹

Elçibey’e göre, bir milletin elinden tarihi başarılarını almak, onun hakkını gasp etmektir. Bu ise, insan hukukunun en ağır şekilde ihlali olarak kabul edilmelidir. Her bir ulusun soyu, geçmişi, nesli ve milli başarıları ile övünmesi, onun en doğal haklarından biridir. Bu kapsamda, yukarıda belirtilmiş bu tarihi değerler, insan maneviyatını etkileyen unsurlardır. Bundan dolayı, Azerbaycan’da halkın isteği sonucu olarak son dönemlerde tarih alanında çok sayıda Türkçülük çalışmaları ortaya çıkmıştır. Uzun zaman kendi tarihinden ve değerlerinden habersiz şekilde yaşamış halk, bu alanda manevi açlık duymaktadır. Elçibey’e göre Avrupalılar, Türklere ve Türkçülüğe karşı bu yanlış yaklaşımı sonradan terk etme eğiliminde olmuşsa da bu konuda ısrar eden bazı güçler, Türk tarihi üzerinde tahribat yapmaya devam etmiştir. Elçibey eserlerinde onlar içinde özellikle Rus ve Farsları belirtmektedir.

Elçibey’in savunduğu fikirlerden biri, Türk ulusunun kendi tarihini yeterince araştırmaması yüzünden Türk tarihinin tahrip olunmasıdır. Bunun için o, hem Türklerin kendi tarihini araştırmamasından, hem de yabancı araştırmacıların kasıtlı tarih anlayışından ileri gelen hataları düzeltmeyi ve böylece, bu tarih anlayışının Türkler ve bilhassa Azerbaycan Türkleri üzerinde meydana getirdiği olumsuzlukları

¹⁴¹ Özdemir, **a.g.e.**, s. 44

yok etmeyi amaçlamıştır. Onun düşüncesine göre, SSCB'nin Azerbaycan Türklerine karşı yıllarca kasıtlı olarak yaptığı aşağılama siyaseti, böyle büyük bir milletin kendine olan güvenini büyük oranda sarsmıştır.

Tarih bilimini bu kadar yüksek değerlendiren ve önem veren Elçibey, tarih alanındaki bilimsel çalışmaları ile dikkat çekmektedir. Onun ilk tarih çalışmalarından biri "Ahmad İbn Tulun ve Tulun Devleti'nin Kuruluşu" adlı eseridir. Sözü geçen eser, 1967 yılında kaleme alınmıştır. Elçibey, bu eserinde Ahmad ibn Tulun, 868 ile 905 yılları arasında Mısır ve Suriye'yi yöneten Tuluniler hanedanının kurucusunun hayatını ve yaptıklarını anlatmaktadır. Onun aktardığı bilgilere göre, 868 yılında İbn Tulun, Abbasi halifesi tarafından vali olarak Mısır'a gönderilmiştir. Dört yıl içinde İbn Tulun, halifeci mali ajan İbn el-Mudabbir'i tahliye ederek, Mısır'ın tüm maliyesinin kontrolünü ele geçirerek ve kendine sadık büyük bir askeri güç kurarak kendisini neredeyse bağımsız bir yönetici olarak tanıtmıştır. Elçibey'in burada öne çıkardığı nokta, bu süreci, Abbasi mahkemesindeki değişken siyasi durum ve Abbasi nafakası El-Muvaffak'ın Saffarilere ve Zenc İsyanına karşı savaşlarla meşgul olduğu için kolay olmuştur. Elçibey, bu konuda eserinde özel yorumlar yapmıştır. Onun yazdıklarına esasen, İbn Tulun Mısır'da etkin bir yönetim kurulmasına özen göstermiştir. Vergi sisteminde yapılan reformlardan, sulama sisteminde yapılan onarımlardan ve diğer önlemlerden sonra, yıllık vergi getirisi önemli ölçüde artmıştır. Yeni rejiminin bir sembolü olarak, eski başkent Fustat'ın kuzeyinde yeni bir başkent, El Kata inşa etmiştir. Elçibey, onun 876'dan sonra kendisini başarısızlığa uğratmaya çalışan el-Muvaffak ile açık bir çatışmaya girdiğini yazmaktadır. Elçibey'e göre, 878'de El-Muvaffak'ın kardeşi Halife el-Mutamid'in desteğiyle İbn Tulun, Suriye ve Bizans İmparatorluğu ile sınır bölgelerinin yönetimini devralmıştır.¹⁴²

Fakat Elçibey'in yazdıklarına esasen, Mısır yönetimi, İbn Tulun'un gelişinden önce de arazi vergisinin tahsilatından, görevin gözetiminden, kamu ambarlarından, Nil Deltası topraklarından sorumlu bir dizi idareler kurulmuştu. Abbasi merkezi hükümetinden sonra Mısır yönetimini yeniden şekillendirdiği zaman İbn Tulun yönetiminde muhtemelen bir başkanlık vazifesi kurulmuştur. İbn Tulun tarafından

¹⁴² Murad Ələmdarlı, "Əbülfəzin elmi işi Azərbaycanda yeni bir mövzu idi: "Tulunilər dövləti", Türkiстан, 2013, 23/03, s. 10-11.

istihdam edilen yetkililerin çoğu, Samarra'daki halifelik mahkemesinde eğitim almış profesyonellerdi. İbn Tulun'un yöneticisi yetenekli Ebu Cafer Muhammed ibn Abd al-Kan iken, yönetimdeki diğer önemli pozisyonlar Banu al-Muhajir kardeşleri ve İbn el Daya tarafından üstlenmekteydi.¹⁴³

Elçibey, yalnızca Ahmed ibn Tulun ile ilgili değil Tuluniler devletinin geneliyle ilgili araştırmalar yapmış ve dönemin özetini başarılı bir şekilde çıkarmıştır. Onun yazdıklarına esasen, Tulunilerin yükselişi ve çöküşü, Müslüman dünyasında artan belgeselciliğin zemininde meydana gelmiştir. Abbasi halifeliği siyasi problemler ile mücadele etmekte ve evrensel meşruiyet havasını kaybetmekteydi. Elçibey, eserin birinci bölümünün sonlarında sözü geçen dönemde Abbasi halifeliğinin kendi iç politikasının istikrarsız görünmekte olduğunu yazmaktadır. Böylece Tuluniler, emperyal irade tarafından engellenmemiş bölgesel güce sahipti. Bu nedenle onlar, Bağdatlılar ve Tahiridler de dahil olmak üzere Müslüman dünyasının diğer 9. yüzyıl hanedanlarıyla karşılaştırılabilir.¹⁴⁴

Elçibey, Tuluniler devletinin kültür mirasına da değinmiş ve eserinin son bölümünde bir paragrafı bu konuya ayırmıştır. Elçibey'e göre, Ahmed ibn Tulun, başkent Fustat'ın kuzeyinde yeni başkent olan El Kata'yi kurmuş ve hükümet olarak orada faaliyet göstermiştir. Bu şehrin en güzel mimarilerinden biri bugün de ayakta duran İbn Tulun Camii olmuştur. Cami, hilafetin başkenti Bağdat'tan Samire'ye kaydığı dönemde yaygın olan Samire tarzında inşa edilmiştir. Bu mimari tarzı sadece dini yapılarda değil laik yapılarda da kullanılmaktaydı.¹⁴⁵

Elçibey, kendi eserinde Tuluniler devletinin yönetim sistemiyle ilgili kaynaklara yer vermiş ve onu günümüz dünyasıyla da kıyaslamıştır. Elçibey'e göre, Mısır'daki Tuluni yönetimi birçok dikkate değer özellik taşımıştır. Yönetim, oldukça merkezi ve "acımasız" idi. Bu yönetim şekli, ayrıca Mısır'ın ticari, dini ve sosyal eliti tarafından da desteklenmekteydi. Elçibey, burada çok önemli noktaya dikkat çekmektedir. Şöyle ki, Ahmad ibn Tulun, Iraklı yetkilileri Mısır bürokrasisi ile değiştirmiştir. Bu ise yönetim anlayışında farklar meydana getirmiştir. Genel olarak, yönetim hem finansal hem de diplomatik destek için güçlü tüccar topluluğuna

¹⁴³ Ölmödarlı, **a.g.m.**, s. 12.

¹⁴⁴ **A.e.**, s. 12.

¹⁴⁵ **A.e.**, s. 13.

güvenmiştir. Tuluni yönetimi, Mısır'da siyasi istikrarı koruyarak ekonominin gelişmesine de yardımcı olmuştur. Elçibey'in yazdıklarına göre, Ahmad ibn Tulun'un tarımsal ve idari reformları, köylüleri ağır vergilere rağmen topraklarında gayretle çalışmaya teşvik etmiştir. Ayrıca, idare memurlarının kişisel karları için yaptıkları işlemler de hükümdar tarafından feshedilmiştir.¹⁴⁶

3.2.2. Elçibey'in “Abbasi Halifeliğinin Çöküşü ve Parçalanması Üzerine” Adlı Eseri

“Ahmad İbn Tulun ve Tulun Devleti'nin Kuruluşu” eserinin yazılmasından bir yıl sonra Elçibey “Abbasi Halifeliğinin Çöküşü Ve Parçalanması Üzerine” adlı eserini kaleme alınmıştır. Elçibey, bu eserinde Arap halifeliğinin çöküşü ile Türk devletlerinin parçalanmasını karşılaştırmış, Türk devletlerinin bu olaydan ders almasını gerektiğine dikkat çekmiştir. Elçibey'e göre, Abbasiler, Emevilere karşı savaşlarını destekleyen Şii Müslümanlar ile çelişmekteydiler, çünkü Abbasiler ve Şiiler, Hz. Muhammed ile olan aile bağlarının meşruiyetini talep ediyordu. Abbasiler iktidara geldiğinde Şii inançlarına Sünni İslam lehine herhangi bir desteği reddetmişti. Bundan kısa bir süre sonra, Berber Harici 801'de Kuzey Afrika'da bağımsız bir devlet kurmuş, 50 yıl içinde, Mağrip ve Aghlabidlerindeki İdrisitler ve biraz sonra Misr Tulunidleri ve Afrika İksididleri bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Elçibey, Abbasi otoritesinin, fiili bağımsızlığı olan Türk Ordusu generalleri Halifelğe haraç ödemeyi bıraktığında bozulmaya başladığına vurgu yapmaktadır. Ona göre, sözü geçen dönemde Bağdat'a yakın olan iller bile yerel hanedan yönetimine geçmeye başlamıştır. Ayrıca, Abbasiler İspanya'daki Emevilerle sık sık çatışma halindeydiler. Bu olayların akabinde Abbasi Halifeliğinin mali durumu zayıflamış, bunun yanı sıra, vergi gelirleri 9. ve 10. yüzyıllarda azalmaya doğru gitmiştir.¹⁴⁷

Elçibey'in yazdıklarına göre, Abbasi Halifeliği, İslam'la aynı sınırlara ve genişliğe sahip olmadığı için diğer Arap halifeliklerinden farklıydı. Özellikle, Halifeliğin batısı, onlarla göreceli barış içinde var olan çok daha küçük halifeliklerle bilinmekteydi. Elçibey, bu küçük devletlerle ilgili bir liste hazırlamıştır. Bu liste,

¹⁴⁶ Ölmödarlı, **a.g.m.**, s. 13.

¹⁴⁷ Ənvər Çingizoğlu, **Abbasilər dövründə türklər**, Bakı, Mütərcim, 2015, s. 303-304.

bölünmüş Abbasi imparatorluğundan genel coğrafi konumlarıyla ortaya çıkan İslami hanedanların dizisini sunmaktaydı. Elçibey'in hazırladığı liste coğrafi olarak bölümlerden oluşmaktadır:

- Fas: İdrisiler (788–974) → Almoraviler (1040–1147) → Almohadiler (1120–1269) → Mariniler (1472–1554) → Vattasiler (1472–1554)
- İfrikiya (modern Tunus, doğu Cezayir ve batı Libya): Ağabeyler (800-909) → Mısır'ın Fatimileri (909–973) → Ziridler (973–1148) → Almohadiler (1148–1229) → Hafsidiler (1229–1574)
- Mısır ve Filistin: Tuluniler (868–905) → İhşidiler (935-969) → Fatimi Halifeliği (909–1171) → Eyyubi hanedanı (1171–1250) → Memeiler (1250–1517)
- El Cezire (modern Suriye ve Kuzey Irak): Hamdaniler (890–1004) → Marvaniler (990-1085) ve Ukaydiler (990-1096) → Selçuklular (1034–1194) → Moğol İmparatorluğu ve İlhanat (1231–1335)
- Güneybatı İran: Alışlar (934–1055) → Selçuklular (1034–1194) → Moğol İmparatorluğu → İncuiler (1335–1357) → Muzefferiler (1314–1393)
- Horasan (modern İran, Afganistan ve Türkmenistan): Tahiriler (821–873) → Saffariler (873–903) → Samaniler (903-995) → Gazneliler (995–1038) → Selçuklular (1038–1194) → Guriler (1011–1215) → Harezmiler (1077–1231) → Moğol İmparatorluğu ve İlhanat (1231–1335)
- Trans-Oksiana (modern Orta Asya): Samaniler (819-999) → Karahanlılar (840–1212) → Harezmiler (1077-1231) → Moğol İmparatorluğu ve Çağatay Hanlığı (1225-1687¹⁴⁸)

Elçibey, sözü geçen eserinde yukarıda belirtilmiş devletler ile ilgili pek çok bilgi sağlamasa da, birkaç hanedandan Abbasilerin düşmesinden yüzyıllar sonra bile onların varisi olduklarını belirterek bilgi vermiştir. Elçibey'e göre, sözü geçen hanedanların bazıları ile ilgili "Muhammed Peygamber ile akrabalık ilişkisi olduğunu iddia etmek, yani 'Ev Halkına' ait olmayı, Seyyid veya Şeriat statüsüne sahipliği iddia etmenin tartışmalı olduğuna dikkat çekmiştir.

¹⁴⁸ Rafiq İsmayıl, **Fustat VS Bağdad**, Bakı, Adiloğlu, 2015, s. 292.

Elçibey'in yazdıklarına esasen, davacı Abbasi hanedanları arasında yaygın bir mesele, onların 1258 yılında Moğol istilasından "dağılmış" Bağdat'ın Abbasi prenslerinden türemiş olmalarıdır. Bir şekilde hayatta kalan bu prensler Moğollar tarafından kontrol edilmeyen güvenli bir sığınak bulmak amacıyla Bağdat'ı terk etmiş ve onların torunları, Abbasilerin 'kimlik bilgilerini' yüzyıllar sonra kendi hanedanlarını kurmak için kullanmışlardır. Bu arada, Vadai İmparatorluğu'nun kurulması da benzer bir köken hikayesi ile ilgi çekicidir. Babası Abdullah'ın Moğol istilasından Bağdat'tan Hicaz'a kaçan bir Abbasi prensi olan Salih ibn Abdullah ibn Abbas kendini Abbasi'lerin devamcısı olarak görmekteydi. Rivayete göre, Abdullah'ın Salih adında bir "yetenekli hukukçu" ve büyürken "çok dindar bir adam" olacak bir oğlu vardı. Elçibey'in Arap kaynaklarına referansla sunduğu bilgilere göre, Mekke'de bir Müslüman ulema onunla tanışmış ve bilgisinden etkilenerek onu Sennar'a geri dönmeye davet etmiştir. Nüfusun İslam'dan sapmasını görünce, yerel halkı İslam'a geri döndürdüğünü ve onlara İslam kurallarını öğrettiği için Müslüman ulemalar onun daha da ileri gitmesi için desteklemiş ve ardından onu Vadai İmparatorluğu'nun kurulması için görevlendirmişlerdir.¹⁴⁹

3.3. Elçibey'in Arap Dünyası ile İlgili Çalışmaları

3.3.1. “9.-10. Yüzyıl Arap-Mısır Edebiyatı Hakkında” Adlı Eseri

Elçibey, tarih çalışmalarının yanı sıra, doğu araştırmaları çalışmaları ile de ünlüdür. Azerbaycan'da onun doğu ilimleri, özellikle de doğu edebiyatı ve Arap öğretileri ile ilgili yazmış olduğu eserleri günümüzde arşiv belgeleri arasında korunmakta ve birçok bilim adamı araştırmalarında sözü geçen eserlere atıfta bulunmaktadır. Söz konusu eserlerden en bilineni “9.-10. Yüzyıl Arap-Mısır Edebiyatı Hakkında” adlı eseridir. Elçibey'in 1971 yılında yazdığı bu eser, sözü geçen dönemle ilgili oldukça yeni ve çalışılmamış bir konu olmasına rağmen, bu eserini başarıyla tamamlamıştır. Elçibey, çalışmasında oldukça ilginç bulgular ortaya koymuştur. Şöyle ki Elçibey'in yazdıklarına göre, 9. yüzyılın sonlarında bir Bağdat kitapçısı olan İbnü'l-Nadim, Arap edebiyatı çalışmalarına yön verecek olan bir çalışma hazırlamıştır. İlk kez Arap edebiyatında kitap halinde derleme eser çıkmıştır.

¹⁴⁹ İsmayıl, a.g.e., s. 299-301.

Sözü geçen eser Kitab al-Fihrist, Bağdat'ta satışa sunulan tüm kitapların bir kataloğu şeklindedir ve o sırada Arap dünyasındaki literatürün durumuna bir genel bakış sunmaktadır. Elçibey'e göre, Abbasi döneminde en yaygın edebiyat biçimlerinden biri "derleme" idi. Bunlar tek bir konu üzerine düşünceler, öğretici öyküler ve şiirlerin koleksiyonuydu, ev, kadın, şarap, kör insanlar, kıskançlık, hayvanlar ve sefaletler gibi konuları ele almaktaydı. Son üç konu derlemeleri bu tarzın tanınmış ustası el-Cahiz tarafından yazılmıştır. Bu koleksiyonlar, tavsiye hikâye ve şiirlerden oluşmakta ve bir hükümdar ya da soyluya eşlik eden herhangi bir nadim için önemli el kitabı rolünü de üstlenmekteydi. Elçibey'e göre aynı dönemde İbn Kutayba gibi yazarlar, görgü kuralları, ülkenin nasıl yönetileceği, nasıl bir bürokrat olunacağı ve hatta nasıl şiir yazılacağı gibi konularda talimat kılavuzları yazmaktaydı. Elçibey, sözü konusu eserinde İbn Kutayba'nın İncil hikayelerini, Arap halk masallarını ve çeşitli tarihi olayları bir araya getirerek en kadim Arap yazarlarından biri olduğunu özellikle vurgulamıştır.¹⁵⁰

Elçibey'in yazdıklarına göre, Arap edebiyatında cinsiyet konusu sıklıkla kullanılmaktaydı. Bu bağlamda, uzun bir geçmişe sahip aşk şiiri olarak bilinen Gazele dikkat çekmektedir.¹⁵¹ Tasavvuf geleneğinde ise, aşk şiiri daha geniş, mistik ve dini önem kazanmıştı. Elçibey'in araştırmalarına göre, romantik Arap şiirinin en ünlü örneği 7. yüzyıla (Emevi dönemine) dayanan Leyla ile Mecnun olsa da, diğer ünlü "bakire aşk" hikayeleri arasında Kays ve Lubna, Kutahir ve Azza, Antara ve Abla vb. yer almaktadır. Sözü geçen eserler 9.-10. yüzyıllarda kaleme alınmıştır. Elçibey, eserinde bir başka orta çağ Arap aşk hikayesi olan Hadis Bayad ve Riyad (Bayad ve Riyad'ın Hikayesi) masalının üzerine durur. Masalın ana karakterleri, bir tüccar oğlu Şamlı bir yabancı Bayad ve Irak'ın hanımefendisi olarak tanınan Irak bakanının eğitilmiş bir kızı Riyad'dır. Elçibey, kendi eserinde oldukça ilginç bir bilgiyi gün ışığına çıkarmıştır. Şöyle ki, Hadis Bayad ve Riyad el yazmasının, İspanya'da sekiz asırdan uzun bir süredir korunan Müslüman ve Arapların tek resimli el yazması olduğu iddiasını ortaya koymuştur.¹⁵²

¹⁵⁰ Yeqzar Cəfərli, *Əbülfəz Elçibəy və ərəb ədəbiyyatı: Azərbaycan-ərəb əlaqələrindən*, Kredo, 2010, 31/12, s. 14-15.

¹⁵¹ Elçibey'in yazdıklarından anladığımız kadarıyla, Gazel'ler bazen kapalı ve iffetli, bazen de oldukça açık biçimde yazılmaktaydı.

¹⁵² A.e., s. 15-16.

Ebulfez Elçibey, “9.-10. Yüzyıl Arap-Mısır Edebiyatı Hakkında” eserinde başka ilginç bilgileri de sunmuştur. Onun yazdıklarına göre, araştırılan dönemde Arap şiirinde en sık kullanılan şiir biçimlerinden biri Hicivdir. Hiciv, tenkit, eleştiri anlamına gelmekte ve sosyo-politik şiirin ana hattını belirlemekteydi. Elçibey’e göre, dönem yazarları antropoloji, sosyoloji ve psikoloji gibi ciddi konularla uğraşırken, çalışmaları daha büyük etki yaratabilsin diye hicivli bir yaklaşım ortaya koymuşlardır. 10. yüzyılda Arap edebiyatında Taalibi, As-Salami ve Abu Dulaf gibi ünlü Hiciv yazarları bulunmaktaydı.¹⁵³

Elçibey eserinde, Arapların tiyatro çalışmalarına da değinmiş ve ilkel tiyatro gösterileri hakkında bilgiler vermiştir. Onun sağlamış olduğu bilgilere göre, orta çağ İslam dünyasında kukla tiyatrosu oyunları oldukça popülerdi, fakat canlı tiyatro ve drama o çağlarda Arap edebiyatının ilgi alanı dışındaydı. Orta çağ İslam dünyasında en popüler tiyatro türleri kukla tiyatrosu (el kuklaları, gölge oyunları ve kukla yapımları dahil) ve oyuncuların Müslüman tarihinin dönemlerini canlandıran taziya olarak bilinen canlı sahne oyunlarıydı. Canlı laik oyunlar, kuklacılık ve taziya tiyatrosundan daha az yaygın olmasına rağmen, orta çağ Arap edebiyat literatüründe onun örneklerine rastlamaktayız. Arapların çok daha eski tarihe sahip bir tiyatro geleneği olabilir, ancak bu eserler meşru edebiyat olarak kabul edilmemiş ve çoğunlukla kayda geçmemiştir. Elçibey, Şii Müslümanların da tiyatro gösterisi şeklinde uyguladıkları dini ayin ve kutlamaları olduğunu da kaydetmiştir. Şii Müslümanlar arasında, Kerbela savaşında Hüseyin’in yaşamını ve ölümünü tasvir eden bir oyunun eski bir toplumsal performans geleneği olduğunu belirtmiştir. Elçibey, daha sonraki dönemlerde laik Arap tiyatrosunun Moors, George Peele ve William Shakespeare’in eserleri üzerinde gözle görülür bir etkiye sahip olduğunu iddia etmiştir. Onun bu iddialarına Aida Gasımova kendi kitabında yer vermiştir.¹⁵⁴

Elçibey, “9.-10. Yüzyıl Arap-Mısır Edebiyatı Hakkında” eserinde daha çok genel Arap edebiyatı üzerine yoğunlaşsa da, eserin son bölümünde dönemin Mısır edebiyatına da yer vermiştir. Bilindiği üzere, sekizinci yüzyılda Mısır Müslüman Araplar tarafından fethedilmiştir. Elçibey, eserinde bu konuya değinmiş, edebiyat ve özellikle kütüphanelerin, Müslüman fatihlerin yeni Mısır yönetiminde gelişmiş

¹⁵³ *Ərəb ədəbiyyatı antologiyası*, Bakı, Qafqaz, 2015, s. 220.

¹⁵⁴ Aida Qasımova, *Ərəb ədəbiyyatı: V-XIII əsrlər*, s. 490-491.

olduğuna dikkat çekmiştir. Bu dönemde Mısırlı yazarları etkileyen bazı önemli değişiklikler meydana gelmiş, Papirüsün yerini kumaş kâğıdı almış ve kaligrafi yazı sistemi gelişmiştir. Elçibey, sözü geçen iki yüz yılda edebiyatın odak noktası neredeyse tamamen İslam'a kaydığını kaydetmektedir.¹⁵⁵

3.3.2. “9. Yüzyılın İkinci Yarısında Mısır'da Sanat ve Ticaret” Adlı Eseri

Elçibey, “9.-10. Yüzyıl Arap-Mısır Edebiyatı Hakkında” eserinden bir yıl sonra, yani 1972 yılında diğer bir Arap ve Doğu araştırması eseri olan “9. Yüzyılın İkinci Yarısında Mısır'da Sanat ve Ticaret” adlı eserini kaleme almıştır. Bu eser, Elçibey’in siyasi motifli olmayan nadir eserlerindendir. Tarih ilmi ile ilgili yazdığı eserlerinin neredeyse tümünde siyasi ağırlıklı bilgiler paylaşmış, bu bilgileri günümüz dünyası ile kıyaslamıştır. Fakat sözü geçen eserinde Elçibey, siyasetten uzak bir yaklaşım gütmüş, sırf sanat, özellikle de orta çağ sanatının önemli bir parçası olan zanaat ve ticaret üzerine incelemelerini paylaşmıştır. Eser iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda 9. yüzyılın ikinci yarısında Mısır’da sanatın ve zanaatın gelişimi, ikinci kısımda ise sözü geçen dönemde ticarete ait bilgiler verilmektedir.

Elçibey’in yazdıklarına göre, sözü geçen dönem uzun süreli bir kaos ve karanlık dönem olarak nitelendirilmiştir ve bu dönemdeki sanat eserleri olanları gelecek kuşaklara aktarmak için kullanılmıştır. O zamanlarda sanat dönemin yorumlanmasına dayanmakta, Mısır kültürünün anarşi ve dağılmaya doğru bir nevi serbest düşüşte olduğunu kanıtlamaktadır. Sözü geçen dönemde anıtsal yapı çalışmalarının yokluğu özellikle dikkat çekmektedir. Fakat Elçibey’e göre, Mısır’ın bu dönemi muazzam bir büyüme ve kültürel değişim dönemi idi. Sadece sanat eserlerinin böyle bir ideolojik yönünü, güçlü bir merkezi hükümetin eksikliğinden ve buna karşılık gelen devlet tarafından “zorunlu sanat” yapılmamasından kaynaklanmaktaydı. Fakat Elçibey’e göre, Mısır üzerinde güçlü bir merkezi hükümet olmasa da, çeşitli illerdeki güçlü hükümetler yine de sanatsal zevk ve sanat yapılarının hazırlanmasına dikte etme gücüne sahipti. Ülkedeki farklı ilçeler artık sanatta kendi vizyonlarını geliştirmekte ve ona uygun sanat eserleri üretmekteydiler. Elçibey’e göre, bu dönem sanatın ‘düşük kaliteli’ olması ile ilgili kanıtlayıcı bir veri yoktur. Bu süre zarfında anıtsal yapı

¹⁵⁵ A.e., s. 502.

çalışmaların eksikliği kolayca açıklanabilir: eski hanedanlar devlet hazinesini kendi büyük anıtlarını oluşturarak tüketmiş ve bu dönemde bu tür çalışmalar için kaynak kalmamıştır. Bu dönemde her ne kadar Eski Krallık sanatına büyük saygı duyulsa da, ve birçok durumda onu yansıtmaya yönelik açık bir girişim olsa da, dönem sanatı ve mimarisi, incelenen konu ve tekniğin sofistike olmasına göre eski dönemden farklıdır. Mısır, aynı zamanda seri üretilen sanat eserlerinin yükselişini de bu devirde görmüştür. Daha önce tek bir sanatçı tarafından yapılmış olan ürünler şimdi bir üretim ekibi tarafından üretilmekte ve boyanmaktaydı.¹⁵⁶

Elçibey'e göre, 9 ve 10. yüzyıllar genellikle Mısır kültürünün en yüksek noktası olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde valilerin ve diğer yüksek sosyal gruplara ait insanların mezarları, tamamen doğal bir çalışma etkisi yaratmak için doğal manzara ile uyumlu bir şekilde birleşen sanat eserleri idi. Türbelere eşlik eden İslami sanat örneklerinin yanı sıra, resimler, freskler ve heykeller de yüksek düzeyde sofistike ve her zaman olduğu gibi üst derece simetri yansıtmaktaydı. Tılsımlar, tabutlar, seramikler ve şabti heykelcikleri bu dönemin el sanatları örnekleri arasındaydı. Şabti heykelcikleri ölenlerle birlikte gömülen ve bir sonraki dünyada hayata geçtiği ve kişinin sorumluluklarına eğilimli olduğu düşünülen önemli mezar nesneleridir. Bunlar fayans, taş veya ahşaptan yapılmaktaydı, ancak bu dönemde ahşap ve seramikler çoğunlukla ucuza satılmak üzere üretilmekteydi. Şabti heykelcikleri dönemin gayri-Müslüman Mısır halkı için önemli öğelerdi, çünkü inançlarına göre, onlar ruhun öbür dünyada rahatlamasına izin verecekler. Elçibey, önceleri sadece zenginlerin şabti heykelcikleri alabildiğini fakat bu dönemde mütevazı ailelerin de bu tür heykelciklere sahip olduklarını belirtmektedir.¹⁵⁷

Sözü geçen dönem sanatının önceki dönemlere göre en çarpıcı yönü konu farklılığıdır. Elçibey'in yazdıklarına göre, eski dönemlerden farklı olarak bu dönem sanatında sıradan insanlar asil insanlardan daha sık görülmektedir. Eski dönem sanatının etkisi ile emekçiler, çiftçiler, dansçılar ve şarkıcılar sanatsal şema olarak bu dönemin de sanatsal örneklerinde görülmeye devam etmektedir. Güçlü hanedanların yükselişi, Akdeniz ile Hindistan arasındaki ticaretin devam etmesi ile Mısır, orta

¹⁵⁶ Rafiq İsmayıl, *Misirdə kənd və şəhər*, Bakı, Elm və təhsil, 2015, s. 191-194.

¹⁵⁷ Əbülfəz Əliyev, *9-cu yüzilliyin 2-ci yarısında Misirdə sənətkarlıq və ticarət*, Bakı, Azərbaycan Nəşriyatı, 1972, s. 29-30.

çağın en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu güç ve refahın yanı sıra, Kahire'nin İslam dünyasının kültür başkenti rolü dönemin sanat ve mimarisine de yansımıştır. Fatımi hükümdarları Kahire'nin ele geçirilmesinden sonra halifelüğün gücünü genişletmiş ve saray mimarisinin öneminin artmasına zemin yaratmışlardır. Camilerin de hükümetin isteği üzerine yapıldıkları için dekorasyonlarının her biri, ustaca oyulmuş ahşap minberlerden, el işi metal lambalara kadar en yüksek kalitede yapılmakta idi. Elçibey'e göre, bu döneme genellikle dekoratif objelerde ve zanaatta ki gelişim, ticaretin patlaması, bunun yanı sıra, sanatın yüksek kalitesi nedeniyle İslami Rönesans ismi verilmektedir.¹⁵⁸

Elçibey, eserinde bu döneme ait bazı sanat örnekleri hakkında bilgiler vermektedir. Örneğin, eserinden öğreniyoruz ki, Babası al-Aziz tarafından inşası başlayan camiye yeniden kuran Fatımi halifesi el-Hakim'in hükümdarlığı döneminde Fatımi mimarisinin ve özellikle mimari dekorasyonun önemli bir sanat örneği olan El-Hakim Camii yapılmış ve bu cami tüm Mısır'da büyük ün kazanmıştır. (Kahire ile birlikte, kuzey Mısır'da Asvan'da farklı görünümde ve detaylı işlenmiş Fatımi mezar yapıları inşa edilmiştir.) Elçibey'den, sözü geçen cami İsmaili Şii halifesinin dini ve politik rolünü taşıyan Fatımi dini törenlerinde önemli rol oynadığını da öğreniyoruz. Elçibey'in dönem sanatında dikkat çektiği bir diğer mimari yapı ise Kıpti Kilisesi'dir. Fakat işin ilginç yanı, Mısır'ın Müslüman yöneticileri tarafından kullanılan Arapça, Kıpti Kilisesi'nde kilise töreninin halka açık kısımlarında da kullanılmakta ve Arapça bir dil olarak halka tanıtılmaktaydı. Bu döneme ait olmasa da, Elçibey 11. yüzyılda Christodoulos'un patrikhaneyi İskenderiye'den Kahire'deki idari merkeze devrederek Kıpti Kilisesi'nin yeni ve kalıcı merkez olarak kurulmasına izin verdiğini de eserinde belirtmiştir. Elçibey, eserinde sözü geçen döneme ilişkin bir diğer tarihi bilgiyi de bizimle paylaşmaktadır. Onun yazdığına göre, Kahire'nin şehir surları için anıtsal kapılar da bu dönemde yapılmıştır. Edessa'dan (modern Türkiye'nin güneydoğusundaki Urfa) getirilmiş Ermeni mimarlar tarafından yaptırılan kapıların taş işçiliği, bölgede geliştirilen en yeni savunma cihazlarını içermektedir.¹⁵⁹

Elçibey'in eserinde Mısır'da çeşitli zanaat türlerinin gelişiminden bahsedilmektedir. Sözü geçen esere atıfta bulunarak söyleye biliriz ki, özellikle cam

¹⁵⁸ Öliyev, **a.g.e.**, s. 32-34.

¹⁵⁹ **A.e.**, s. 35-38.

işlemeciliği Mısır’da ünlü zanaat alanlarından biriydi. Cam küçük muska, boncuk, kakma ve özellikle küçük dekoratif gemilerin yapılması için kullanılmıştır. Sözü geçen öğelerin yapımında, mavi ve yeşil baskın renklerde, ancak diğer parlak renkler de kullanılmaktaydı. Elçibey’e göre, bu dönemde cam kesinlikle lüks bir malzemeydi. Camın yanı sıra saksı eşyalar da Mısır zanaatının en ünlü örnekleri arasındadır. Genel olarak söylersek, Mısır çömleklerinde çok az sanatsal işleme vardır. Elçibey’e göre, bu dönemde çanak çömlek kaplarının çoğu basit saklama kavanozlarıydı. Yine onun fikrine göre, daha ince seramik kapların bulunmaması oldukça şaşırtıcıdır. Elçibey’e göre, çanak çömlek kullanımı, çoğunlukla mavi veya yeşil renkli, modellenmiş fayans nesneleri ile bilinmektedir. Sözü geçen dönemde, özellikle, muska ve ilahi figürlerin fayans materyalinde oldukça gelişmiş olması bilinmektedir.¹⁶⁰

3.4. Elçibey’in Bazı Önemli Eserlerinin Muhteva Analizi

3.4.1. “Tolunoğulları Devleti” Adlı Kitabı

Ebulfez Elçibey tarafından “Tolunoğulları Devleti” adlı kitabında genel bir şekilde Abbasi hilafeti ve onun çöküş sebepleri incelenmiştir. Bu konular incelenirken, Türk kavminin hilafetteki hizmetlerine ve hilafetin çöküşünde Babek hareketinin oynadığı role dikkat çekilmiştir. Elçibey’in öne çıkarttığı konular arasında, Abbasilerin çöküşünde etkili olan Türklerin hilafetin siyasi hakimiyetini ele alması, tarikatlar arası ihtilaflar, farklı bölgelerde meydana gelen halk kurtuluş hareketleri gibi birkaç konu araştırılmakta, bunların içerisinde özellikle Babek harekâtı öne çıkarılmaktadır. Bu konu Azerbaycan tarihçiliği açısından çok önemlidir, çünkü Babek harekâtının merkezi Azerbaycan olmuştur. Bu harekât, Hurremi topluluğunun Babek’in liderliğinde, Abbasilere karşı ayaklanması ile 816-817 yılları arasında, Güney Azerbaycan’da ortaya çıkmıştır.¹⁶¹ Elçibey, bu harekâtın hilafetin çöküşünde oynadığı rol ile ilgili şöyle yazmaktaydı:

“...Babek harekâtının Abbasi hilafetine hem ekonomik hem de siyasi yönden öyle ciddi darbeleri olmuştur ki, hilafet eski istikrarını sağlayamayıp çöküş sürecine girmiştir.

¹⁶⁰ Əliyev, a.g.e., s. 44.

¹⁶¹ Fazıl Gazenferoğlu, **Ebulfez Elçibey: Tarihden Geleceğe**, İstanbul, Prestij Yayınları, 1995, s. 91.

Abbasi hilafeti, Babek'e karşı yaptığı savaşlarda, yarım milyonluk bir ordu kaybetmiştir. Bu, hem eski dünya hem de ortaçağ tarihinde nadir görülen kayıplardandır. Tarihten biliyoruz ki, hilafet, kurulduktan dağılıncaya kadar herhangi bir devletle, hatta Sasani ve Bizans gibi büyük devletlerle savaşlarda bile, bu kadar büyük kayıplar görülmemiştir.”¹⁶²

Böylece Elçibey, sözü geçen harekâtın hilafetin çöküşündeki etkisine, önemine ve boyutlarına işaret etmiştir. Elçibey, bu etkiyi sadece siyasi zararlar ile sınırlandırmamış, ekonomik düşüşteki etkisine de vurgu yapmıştır. Nitekim Elçibey, Babek'le yapılan savaşlar sonucunda hilafetin iktisadi düzeninin tamamen bozulduğunu, Babek'in ele geçirdiği bölgelerden devletin uzun süre vergi toplayamadığını ve böylece, büyük bir gelir kaynağından mahrum kaldığını kabartarak meselenin ekonomik boyutuna dikkat çekmiştir.

Elçibey, Babek harekâtının halifeliğin siyasi olarak bölünmesindeki rolünden bahsederken, harekâtın genişlenmesini engellemek isteyen hilafetin, büyük toprak sahiplerine imtiyazlar vererek onları tarafına çektiğini söyler, böylece devlet, büyük toprak sahiplerine verilen bu özel imtiyazlar sonucunda güçlü ve merkeze boyun eğmeyen valiliklere bölünmüştür. Elçibey'e göre, Babek harekâtı, halifeliğin dış politikasında öylesine etkili olmuştu ki, sözü geçen dönemde hilafetin başında bulunan Me'mun, bağımsız bir siyaset izleyememeye başlamıştır. Elçibey'in Babek harekâtı ile ilgili ortaya koymuş analizler ile tarihi Azerbaycan topraklarında meydana gelen Babek harekâtının gücünün boyutlarını çizmeye, bunu da, Abbasi hilafeti üzerindeki siyasi ve ekonomik etkileri ile kanıtlamaya çalışmıştır. Elçibey'in yazdıklarına göre, Horasan gibi büyük ve hilafet için önemli bir bölgenin yarı bağımsız bir hale gelmesi de, Babek harekâtının sayesinde olmuştur:

“...822 yılında, halife Me'mun, Babek harekâtı ve Mısır isyanından etkilenecek, yeni bir isyana neden olmamak için, Horasan bölgesinin idaresini, oranın valisi olan Tahir'in ölümünden sonra oğlu Talha'ya bırakmasına izin vermiştir... Böylece Babek harekâtının muazzam etkileri sonucunda, Horasan'ın yarı bağımsızlığı elde edilmiş ve korunmuştur. Bu da, Abbasi hilafetinden daha büyük arazilerin parçalanarak ayrılması anlamına gelmekteydi.”¹⁶³

¹⁶² A.e., s. 91-92.

¹⁶³ Gazenferoğlu, a.g.e., s. 94.

Elçibey, Babek harekâtının sonucunda Horasan'ın yanı sıra, Türkistan'da bulunan Buhara, Belh, Semerkant gibi halifelige bağlı eyaletlerde ortaya çıkmış yarı bağımsız yönetimleri, devletin dağılışındaki ilk adımlar olarak nitelendirmiştir. Elçibey, sözü geçen etkilerin sadece Türkistan ve Horasan ile de sınırlı kalmadığını belirtmiştir. Onun fikrine göre, Libya, Tunus ve Cezayir'in bir kısmı da, Babek harekâtı sırasında Abbasi hilafetinden ayrılarak küçük bağımsız devletler şeklinde ortaya çıkmıştır. Elçibey'in verdiği bu örnekler ile, Babek harekâtı ve Babek'in şahsında tüm Azerbaycan'ın dünya tarihinde, özellikle de İslam dünyası tarihinde sahip olduğu öneme vurgu yapmaktadır. Nitekim Elçibey'e göre, Babek'in 838 yılında Samire'de idam edilmesinin ardından, hilafet karşıtı isyanlara merkez olan bölge, yine Azerbaycan olmuştur. Elçibey'in sözleriyle ifade etsek, "Abbasi halifeliğine karşı isyana daima hazır olan Azerbaycan'da Babek hareketinin hilafete karşı mücadelesi, Abbasiler devleti adına o denli ağır sonuçlar vermiştir ki, halife Mütevekkil döneminde yine Azerbaycan topraklarındaki küçük Merend isyanını bastırmak amacıyla 200 bin kişilik bir ordu bölgeye gönderilmiştir."¹⁶⁴

Elçibey, Babek harekâtını incelerken yukarıda verilmiş örneklerden de görüldüğü üzere, bu hareketin etkisini sadece Azerbaycan toprakları ile sınırlandırmayarak Horasan, Türkistan, Yemen ve Libya gibi ülkelerdeki etkilerine de dikkat çekmiştir. Aynı zamanda, Babek hareketinin etkisi, yalnızca ortaya çıkmış olduğu dönemle sınırlanmamış, güçlü bir Ortaçağ ideolojisi haline gelerek, sonraki dönemlerde de etkisinin sürdüğünü belirtmiştir:

"...Bu hareketin en önemli sosyal etkilerinden biri, 869 yılında Basra'da meydana gelmiş karaderili isyanında ve IX. yy. sonlarında başlayan Karmathılar harekâtında görülmüştür. Bu ise, Babek harekâtının gerek amaç gerekse de sosyal taleplerinin, bu dönemde Abbasi topraklarında yaşayan bütün alt sınıfların istek ve arzularını kapsadığını göstermektedir. Bu bağlamda, sözü geçen hareketin ideolojisi, yoksul köylü ve sanatçıların yanı sıra, kölelerin ve diğer fakir sınıfların farklı zamanlarda hilafete karşı durmasının ideolojik temeli olmuştur..."¹⁶⁵

Fakat burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır. Babek harekâtını, yoksul köylü ve sanatçı tabakasının, kölelerin onları sömüren yönetime karşı mücadelenin

¹⁶⁴ İsmail Memmedov, **Tür Kafkasında siyasi ve etnik yapı (eski çağlardan günümüze Azerbaycan tarihi)**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2009, s. 102-103.

¹⁶⁵ A.e., s. 105.

bir sembolü olarak nitelendirilmesinin, Tolunoğulları eserinin yazıldığı dönemle de yakından ilgisi vardır. Çünkü bu eser, Sovyet döneminde yazılmış ve bu dönemde yazılan birçok eser gibi, SSCB yönetiminin yakından izlediği konular göz önünde bulundurularak kaleme alınmıştır.

Babek hareketinin sonraki dönemlerde verilmiş mücadelelere örnek teşkil ettiğini belirten Elçibey, Batınlık harekâtını buna örnek olarak göstermiştir. Eserde, XI. yüzyılda Batınilerin Yakınoğu’da güçlü bir harekât şeklinde ortaya çıkışı ve bunda Hürremi ideolojisinin etkili olduğu fikri savunulmuştur. Merkezi yönetime karşı mücadele veren Hasan Sabbah, Rey’de başarısızlığa uğradıktan sonra Mısır, Bağdat, Şam, Diyarbakır gibi pek çok şehri dolaşmasına rağmen, hiçbir başarılı sonuç elde edememiştir. Diyarbakır’dan sonra Horasan ve Türkistan’a giden, hatta Kaşgar’a kadar uzanan Sabbah etrafına güçlü taraftar kitlesi toplayamamıştır. Yakınoğu’yu karış karış gezdikten sonra Hasan Sabbah, Azerbaycan’a gelmiştir. Burada Hürremiliğin hala güçlü olduğunu gördükten sonra, zamanında Babek’in savunduğu sosyal talepleri yeniden ileri sürmüştür.¹⁶⁶

Elçibey’in tarihçi kimliği ile konuya yaklaşımı, Babek harekâtını tüm yönleri ile açıklayarak, hareketin tarihi önemini açıklaması, bazı tarihçiler tarafından temelsiz değil, fakat abartılı görüşler olarak değerlendirilmiştir. Böylesine büyük bir tarihi olayın gerçekleşmesini tek bir nedene, Abbasi devletinin hem siyasi hem de ekonomik çöküşünü tek bir sebebe, Babek harekâtına bağlaması çok tarihçi tarafından eleştirilmektedir.

Bölümün evvelinde söz konusu eserin ana amaçlarından biri, bir millet olarak Türk milletinin tarihi başarılarına dikkat çekmek olduğunu söylemiştik. Elçibey, Türk milletinin hilafetteki yerine değinirken, Türklerin halife Mu’tesim tarafından hilafet ordusuna alınmasını Türk kavminin fiziki gücüne, aynı zamanda yetenekli ve hızlı bir savaşçı olmasına bağlamıştır. Elçibey’in sözlerine göre, “*Halife Mu’tesim’in hilafet ordusunun temelini Türklerden oluşturması, onun Farslara nefretinden veya annesinin Türk olmasından kaynaklanmamıştır.*” Bu sözlerle Elçibey, bu olayın Türk milletinin savaşçılık yeteneklerinden kaynaklandığını belirtmiştir. İşin ilginç tarafı, bu örnekte dikkat edilmesi gereken başka bir husus daha bulunmaktadır. Elçibey’in

¹⁶⁶ Memmedov, a.g.e., s. 111.

hilafet ordusunun kurulma sebebi olarak gösterdiği gerekçe, Babek liderliğindeki harekâta son vermek idi. Yani, Elçibey'in sözleri ile ifade etsek, söz konusu harekât sonucunda "Azerbaycan dağlarında savaşmayı bilen", deneyimli ve düzenli bir orduya ihtiyaç duyulmuştur. Bu belirtilen hususları sonuca ulaştırırsak, Elçibey'e göre, Türk milletinin hilafet ordusuna girişinde ana etken Türklerin savaşçılık becerileri olmuş, bu ihtiyacı yaratan ise, Babek harekâtı olmuştur. Elçibey, daha da ireli giderek sözü geçen eserde böyle bir iddiada bulunmuştur - Türklerin orduya alınmasının ardından, siyasi alanda güçlenerek hilafet yönetimini ele geçirmesinde ve nihayetinde burada bir Türk devletinin (Selçuklular) ortaya çıkmasında tek bir olay, Babek harekâtı belirleyici olmuştur. Eserin ilerleyen kısmında Elçibey bunu açık ve net bir şekilde söylemektedir: *"...Babek hareketinin etkileri sonucunda hakimiyeti ele geçiren Türkler, hilafetin parçalanması sürecini hızlandırıp, hilafetin ve halifelerin kaderini belirlemeye başlamıştır."*¹⁶⁷

Eserin buraya kadar değerlendirilmesinde, Abbasilerin çöküşü, Horasan, Türkistan, Yemen gibi küçük devletlerin bağımsızlık kazanması ve Türklerin Abbasi hilafetine nüfuz ederek burada Selçuklu Türk devletinin kurulması gibi gelişmeler yazar tarafından Babek harekâtı ve Azerbaycan merkezli açıklandığı görülmektedir. Fakat eserin sonraki kısımları, genel olarak Tolunoğulları devleti örneğinde Türklerin tarihteki rolü ve ulaştığı başarılarla ilişkin konulara değinmektedir. Eserin bu bölümlerinde Elçibey, Tolunoğulları devleti kurulmadan önceki dönemlerde de Türklerin Abbasi yönetiminde oldukça etkili olduklarını, Abbasi sülalesinin temsilcilerinin siyasi alanda faaliyet göstermelerine engel olduklarını ve hakimiyet üyelerinin "oyuncak" gibi oynatıldığına dikkat çekmiştir. Türklerin devletteki rolü ve statüsüne değinen Elçibey, Müslümanların Mısır toprakları ele geçirdiği dönemden, halife Mu'tesim'e kadarki süreçte Mısır ülkesini yönetenlerin Araplar olduğunu, fakat 834'te Mu'tesim'in Mısır valiliğine Türk Aşnas'ı atamasının ardından Fatimilere kadarki dönemde neredeyse tüm vali, emir ve hükümdarların, Türk milletinden olmasına dikkat çekmiştir.¹⁶⁸

Tolunoğulları devletinin giderek güçlenmesi ve geniş bir araziyi hakimiyeti altında birleştirmesini Elçibey, büyük ölçüde Türklerin devlet içinde askeri açıdan

¹⁶⁷ Mircâlal Yusifli, **Elçibey**, Bakı, Adiloğlu Nəşriyyat, 2008, s. 65.

¹⁶⁸ **A.e.**, s. 66.

üstün olmasına ve güçlü polis teşkilatına bağlamıştır. Bilindiği üzere, Türkler, sözü geçen dönemdeki savaşlarda önemli rol üstlenmiştir. Türkler, daima savaş meydanlarında ön sıralarda savaşmışlardır. Söz konusu kitapta Elçibey, Türklerin farklı dinlere mensup topluluklara karşı da hoşgörülü yaklaşımlarına dikkat çekmektedir:

“...Devlet dini İslam olsa da, Hıristiyan ve Yahudilerin kendi dini ayinlerini icra etmişler, onların din özgürlüğü hakları dokunulmazdı. Tolunoğulları döneminde devlete karşı bir kez bile din nedenli isyanların olmamasının ana nedeni de bu idi.”¹⁶⁹

Elçibey’e göre, Türkler, aynı zamanda hem filozof, mimar, alim, tarihçi gibi dehalarıyla, hem de hakim ve komutanları ile İslam medeniyetinin yükselişinde önemli rol oynamışlardır. Türklerin oldukça yüksek ve gelişmiş medeniyete sahip bir kavim oldukları Elçibey’in eserinde dikkat çekmek istediği temel noktadır. Elçibey’in düşüncesine göre, Araplar tarafından işgal edildiği döneme kadar Türklerin istihdam ettiği Türkistan ya da kendi deyişiyle Turan ülkesi, medeniyetin ve sanatın yüksek seviyede geliştiği bir ülke olmuştur. Türkler, komşuları Çin, İran ve Hindistan gibi ülkelerle mukayese edildiğinde, medeni seviyeleri açısından bu ülkelerden geri kalmamıştır.

Elçibey’in neredeyse tüm eserlerinde bu noktaya özellikle yaptığı vurgunun sebebi, bazı tarihçilerin savının aksine, Türklerin büyük ve kadim bir medeniyete sahip olduğunu kanıtlamak olmuştur. Bu bağlamda, Elçibey, Türklerin medeni açıdan geride kalmış bir millet olduğu ile ilgili görüşleri açıkça reddetmiştir. Elçibey, bu yaklaşımını söz konusu eserinde, Türk milletinin Mısır medeniyetinin yükselişinde oynadığı role değinerek kanıtlamaya çalışmıştır. Elçibey’in iddiasına göre, Tolunoğulları devletinin Mısır ve diğer komşu ülkeler üzerinde sahip olduğu önem, sadece sosyokültürel ve medeni alan ile sınırlı değildi. Tolunoğulları devleti, bölgede ilk bağımsız devletlerin kurulmasına olanak tanıyarak söz konusu ülkelere askeri ve siyasi bir deneyim miras bırakmıştır. Elçibey’e göre, bu topraklar üzerinde

¹⁶⁹ Gazenferoğlu, **a.g.e.**, s. 99.

sonradan kurulan İhşidi ve Fatımi devletleri kendi deneyim ve potansiyelleri ile bunu ispatlamaktadır.¹⁷⁰

Tarihi deneyim meselesi, Elçibey'in sık sık dikkat çektiği diğer bir konudur. Bunu kanıtlayan, sadece Tolunoğulları Devleti eserinde yer alan söz konusu örnek değildir. 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesine yeniden çıkışını anlatırken, bu konuya da gerektiği kadar dikkat çekmiştir. Yani buradaki Tolunoğulları devletinin yerini, Mehmet Emin Resulzade tarafından kurulmuş olan Azerbaycan Cumhuriyeti almıştır. Elçibey'in her zaman hayalinde olduğu Güney Azerbaycan'ın gelecek bağımsızlık mücadelesinde güç alacağı temel noktaların, geçmişte meydana gelen bağımsızlık mücadeleleri (Setterhan, Pişeveri hareketleri gibi) olduğunu vurgulaması da, söylediğimizin bir diğer kanıtı olarak nitelendirilebilir. Yani Elçibey'in fikrine göre, bağımsızlık mücadelesinde tarihi deneyimin varlığı, oldukça önemli ve teşvik edici bir faktördür.

Sözü geçen eser ile ilgili verilen örneklerden yola çıkarak, Tolunoğulları Devleti eserinin ana amacı, Türklerin, özellikle Azerbaycan Türklerinin dünya tarihindeki rolünü ve elde ettikleri başarıları tarihsel kanıtlarla ortaya koymak olmuştur. Aynı zamanda kitabın genel amacı olarak sunulan bu görüş, aslında Elçibey'in bir tarihçi olarak temel hedefini de teşkil etmekteydi. Dolayısıyla Tolunoğulları Devleti, Elçibey'in genel tarihçilik anlayışı ve tarih ilmine yaklaşımını ortaya koyan bir eserdir.

3.4.2. “Bütöv Azerbaycan Yolunda” Adlı Kitabı

Ebulfez Elçibey'in tarihçiliğe bakışını idrak etmemize yardımcı olan diğer bir eser, 1998 yılında kaleme aldığı “Bütöv Azerbaycan Yolunda” adlı çalışmasıdır. Elçibey'in tarihe yaklaşımını açıklarken onun başlıca amacının, Türk tarihi üzerinden Batı, Rus ve Fars tarihçilerin yaptığı tahribatları kaldırmak olduğunu daha önce de belirtmiştik. Bu tahribatlardan biri, Azerbaycan'ın ve Azerbaycanlıların sonradan Türkleşmiş olması görüşüdür. Bir diğer iddia, Türklerin yüksek bir medeniyete sahip olmadığı iddiasıdır. Elçibey, söz konusu eserinde, bu iddiaları çürütmeye çalışmıştır.

¹⁷⁰ Yusifli, a.g.e., s. 70-71.

Elçibey, dünyanın en eski medeniyet merkezlerinden bahsederken, M.Ö. X-VI. yüzyılları kapsayan Türkistan medeniyetini ve M.Ö. VII-II. yüzyılları kapsayarak Hazar denizinin batısından başlayıp Kızılüzən və Urmiye gölünü çevreleyen Kür-Araz medeniyetini örnek göstermektedir. Elçibey'in eserinde üçüncü medeniyet merkezi olarak IV-II. yüzyılları kapsayan Dicle-Fırat havzasından Arabistan'ın kuzeydoğusuna kadar uzanan bölgesel medeniyet gösterilmiştir¹⁷¹. Bu dizilişe göre, Türk milletinin ana yurdu olarak bilinen Türkistan ile Azərbaycan Türklerinin yaşadığı Hazar denizinin batı sahilleri en eski medeniyet merkezleri olarak belirlenmiştir. Elçibey'e göre, bu büyük medeniyetlerin oluşmasına birçok dünya halklarının ataları katkıda bulunmuştur, bu kavimler içerisinde ilk sırada yer alan millet ise Türkler olmuştur. Elçibey, ilginç bir benzetmeyle Azərbaycan'ı dünya medeniyetlerini birbirine bağlayan esas köprü olarak nitelendirmiştir.¹⁷²

Bu tanımla Elçibey, Azərbaycan diye adlandırılan bölgenin oldukça eski bir medeniyet kavşağı ve tam anlamıyla bir Türk diyarı olduğu fikrini ortaya koymuştur. Yine Elçibey'e göre, Azərbaycan ülkesini de kapsayan Kür-Araz medeniyeti, en eski medeniyet merkezi olarak tanımladığı Türkistan medeniyetinin devamcısı, aynı zamanda kendisinden sonra meydana gelmiş, Dicle ve Fırat havzalarını içine alan medeniyetin öncülü olmuştur. Böylelikle Elçibey, bu medeniyet örneklerinin birbirinden kopuk olmadığını, tam aksine biri diğeri ile ilişkili, birbirinin devamı olduğunu belirtmiştir. Sümer medeniyetine değinen Elçibey, Sümerlerin Türk veya Hint-Avrupa kökenli bir kavim olması tartışmaları hala sürmekte olduğunu vurgulamıştır. Tüm bunlara rağmen, genel olarak savunulan görüşün, Sümer kavminin bulundukları bölgeye başka bir yerden göç ederek gelmesi yönünde olduğunu da belirtmiştir. Sümer kavmine ilişkin ortaya atılmış iddialara karşılık Elçibey, Sümerlerin ilk devlet birliklerini hatta Azərbaycan'da kurduklarını, sonradan sözü geçen bölgeden ayrılarak Zagros geçitlerini aşp Mezopotamya'ya ulaşmış olduklarını savunmuştur. Bazı araştırmacılar tarafından öne sürülen Sümerlerin Hindistan yolu ile Mezopotamya'ya geldiği tezi, meseleyi karıştırmak için ileri sürüldüğünü, Sümer kavmi ve Azərbaycan, Sümer kavmi ve Türkler,

¹⁷¹ Əbülfəz Elçibəy, **Bütöv Azərbaycan Yolunda**, II Nəşr, Bakı, Nurlan Nəşriyyatı, 2004, s. 91.

¹⁷² Əbülfəz Əliyev, "Tarixin Dərin Qatlarına Doğru", "**Azərbaycan**" məqalələr toplusu, 39: 270-272, s. 271.

Azerbaycan ve Türkler arasında tarihi bağ kurarak konuyu ele alıp yorumlamak gerektiğini savunmuştur. Elçibey, Sümerlerin hem Türk olduğunu ileri sürmüş hem de Azerbaycan coğrafyasını bu medeniyetin başlangıç noktası olarak göstermiştir. Elçibey, bunu kanıtlamaya çalışarak tarihe Avrupa merkezli yaklaşımları da yıkmak istemiştir¹⁷³. Elçibey'in bunları yazmaktaki bir diğer amacı, Moskova merkezli SSCB tarihçiliğinin ortaya atmış olduğu Azerbaycan'ın bir Türk toprağı olmadığı, sonradan Türkleşen, aslında ise Hint-Avrupa kavimlerine ait topraklar olduğu tezinin yanlış olduğunu ortaya koymak olmuştur. Rus tarihçiler, Elçibey'e göre, SSCB'nin çöküşüne kadar yaptıkları çalışmalarda Türk topluluklarını Hint-Avrupa halkları olarak göstermeye çalışmış ve Turanlıların aslında Fars kökenli bir kavim olduğunu savunmuşlar. Fakat Elçibey, söz konusu eserinde bunun tam tersini ispatlamaya çalışmıştır. Azerbaycan'ın Türk yurdu olduğuna tarihi kanıtlar göstermeye çalışan Elçibey, Sümerler gibi, Perslerden önce sözü geçen bölgede yaşamış Elam ve Midyalılar gibi kavimlerin de Türk oldukları iddiasını ileri sürmüştür. Böylece, bu bölgede Türklerin Farslardan önce bulunduğunu ve aslında Hindistan kökenli Farsların, Türk kökenli Elam devletinin himayesine sığınmak için bu bölgeye geldiklerini iddia etmiştir. Aynı şekilde Elam'ın Asurlular tarafından çöktürülmesinden sonra tarih sahnesine çıkmış Midya devleti de Elçibey'e göre, Azerbaycan topraklarındaki Türk kökenli bir devleti idi. Fakat bu mesele oldukça tartışmalı ve açık kalmıştır. Çünkü Sümerlerde olduğu gibi Midyalılar hakkında da bitmeyen tarihi tartışmalar söz konusudur. Midya devletinin fars kökenli devlet olması birçok tarihçi-araştırmacı tarafından çalışmaları kanıtlanmıştır. Fakat Elçibey bunu reddeder ve tarihi yorumlarında Elam ve Midyalıların Türk olduğu hipotezinden yola çıkmaktadır. O, Farsların devlet kuruculuğuna dair daha bir iddiada bulunmaktadır.¹⁷⁴ Bu iddianın esasında, Farsların hiçbir zaman devlet kurmamış olduğu, sadece Türk devletinde bazı dönemlerde önemli mevkileri ele geçirerek, (yani zaten mevcut olan bir devleti ele geçirerek) bir devlet yapısına sahip olmuştur:

¹⁷³ Ebulfez Süleymanlı, **Milletleşme sürecinde Azerbaycan Türkleri**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2006, s. 109-110.

¹⁷⁴ Süleymanlı, **a.g.e.**, s. 112-113.

“Bugün bir tarihçi olarak söylemek mümkündür ki, Fars milleti hiçbir zaman devlet kurmamıştır veya kuramamıştır. Bir Türk devletinde karışıklık ve kargaşa meydana geldiği zaman Farslar ihanet yoluyla devletin çöküşünde iştirak etmiş, dış güçlerden çeşitli destekler alarak hakimiyeti ele geçirmiştir.”¹⁷⁵

İddiaların yanlış ya da doğru olduğunu söylemek, Sümerlerin veya Midyalıların Türk veya Fars kökenli olduklarını kesin olarak kanıtlamak halen mümkün değildir. Çünkü bu konuda modern tarih biliminin elinde yeterince veri ve kanıt bulunmamaktadır.

Elçibey’in Azerbaycan topraklarında kurulan devletlerin Türk kökenli olduğuna dair verdiği başka örnek, İlhanlılar devletidir. Söz konusu eserinde, İlhanlı devletinin Azerbaycan Türk kökenli bir devlet olduğu fikrini savunmuştur. Elçibey bu iddiasını şu şekilde kanıtlamaktadır:

“İlhanlılar, 30 yıl kadar Moğol-Tatar prensleri tarafından idare edilmiş olsa da, sonrasında tamamen bir Azerbaycan devleti haline gelmiştir. Çünkü devletin sadece kurucusunun Moğol kökenli olması, bu devleti bir Moğol devlet yapmıyor. Bu devletin de politik ve ekonomik yükselişine yön veren ana unsur, Azerbaycan Türkleri olmuştur. Bundan dolayı, İlhanlılar devletine Azerbaycan İmparatorluğu demek mümkündür.”¹⁷⁶

Bütöv Azerbaycan Yolunda eserinde dikkat çekici bir başka husus, yazarın Türk milletinin Avrasya tarihinde oynadığı rolü ortaya koymasıdır. Eserde Türk-Rus ilişkilerinin tarihsel açıdan değerlendirildiği kısımlar, buna örnek teşkil etmektedir. Elçibey’in iddialarına göre, Slavlar, din ve felsefe cereyanları açısından Roma-Bizans İmparatorluğu’ndan; siyaset, harp eğitimi ve devlet teşkilatı açısından ise Türk imparatorluklarından etkilenmiştir.¹⁷⁷ Böylelikle Rus halkının ve Rus devletinin, Türk, Slav ve Norman kavimlerinin karışmasından meydana geldiğini iddia etmiştir. Rusların bir halk olarak oluşması üzerindeki Türklerin etkilerine değinen Elçibey, Türk milleti tarihinde Ruslardan daha üstün medeniyete sahip olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁷⁸ Bu savı, Rusların XVIII. yy. başlarına kadar Kırım hanlarına ödedikleri (daha doğrusu, ödemek zorunda kaldıkları) vergilerden bahsederken kullandığı ifadelerden açıkça görülmektedir:

¹⁷⁵ A.e., s. 113.

¹⁷⁶ Süleymanlı, a.g.e., s. 115.

¹⁷⁷ Elçibay, a.g.e., s. 302.

¹⁷⁸ Əliyev, a.g.m., s. 71.

“...XVIII. yüzyılın başlarına kadar Moskova hükümdarları, Kırım hanlarına vergi ödüyordu. Ruslar tarafından gerçekleştirilen uzun görüşmelerden sonra Osmanlı sultanı, Moskova’nın sürekli yalvarışları sonucunda Kırım hanlarından, Moskova’dan vergi alınması sürecinin durdurulmasını rica etmiş ve Kırım hanları, Osmanlı’nın bu isteğini yerine getirmiştir.”¹⁷⁹

Elçibey, Türkiye Türklerin başarılarıyla birlikte Azerbaycan Türklerinin mücadelesini de ortaya koymuştur. Bunu yapmakta amacı, büyük ihtimalle Azerbaycan Türklerinde milli bilincin yaranmasını ve gelişmesini sağlamak olmuştur. Eserinde sıklıkla Azerbaycan Türkleri tarafından yapılmış çeşitli direnişlere yer vererek, milletteki milli ruhun varlığını kanıtlamaya çalışmıştır. Sözü geçen eserin SSCB’den hemen sonraki dönemde ve Azerbaycan Türklerinin milli ruhunun kırılması tehdidi olan zaman kaleme alınması bu konuların kaldırılmasını daha da önemli kılmaktadır. Nitekim bu eserde, Rusya ile Azerbaycan hanlıkları arasında mücadelelere değinmekte olan Elçibey, Azerbaycan Türklerinin Rus ordusu karşısında göstermiş olduğu direnişe dikkat çekmektedir:

“1812 yılına kadar neredeyse tüm Avrupa’yı işgal etmiş olan Fransa, aynı yıl Rusya’ya karşı saldırı başlatmıştır. Bilindiği üzere, söz konusu savaş üç yıl sürmüş ve Rusya, Fransız ordusunu darmadağın ederek Paris’e kadar sürmüştür. Bunları söylemekten kastım, Napolyon’un imparatorluğunu üç yıl içerisinde darmadağın etmiş Rus ordusunun, on yıl mücadele verdiği halde sadece Araz nehrinden kuzeye doğru Erevan ve Nahçıvan hanlıklarını geçerek, Azerbaycan’ın yalnızca beşte bir kısmını işgal edebildiği gerçeğini vurgulamaktır. Bu, Azerbaycan Türklerinin, Rusya imparatorluğuna karşı mücadelesinin ne kadar sert ve kararlı bir mücadele olduğunu ortaya koymaktadır.”¹⁸⁰

Elçibey’in Azerbaycan Türklerinin mücadelecı karakteri ile ilgili verdiği örnekler bununla da sınırlı değildir. Söz konusu eserin sonlarına yaklaştıkça Elçibey, Azerbaycan tarihinin farklı dönemlerine ait birkaç örnek daha vermektedir.¹⁸¹ Örneğin, bir diğer örnek, Nadir Şah Afşar ile ilgilidir. Elçibey, Nadir Şah’ın Ruslar üzerinde elde ettiği zaferlerden başka, Moğol devletine karşı kazandığı başarılarla da yer vermiş, oldukça güçlü bir Türk devleti olan Moğol devletinin, bu yenilginin ardından kendisini toparlayamadığını ve böylelikle Hindistan’ı Avrupa işgalinden kurtaramadığını belirtmiştir. Burada ilginç nokta şudur ki, kullanılan ifadelerden de

¹⁷⁹ A.e., s. 71.

¹⁸⁰ Süleymanlı, a.g.e., s. 190

¹⁸¹ Elçibey, a.g.e., s. 332.

görüldüğü gibi Elçibey, güçlü ve başarılı bir Türk devleti olarak betimlediği Moğol devletinden söz açarken Azerbaycan Türklerinin başarılarını ortaya koymak istemiştir. Bu, Elçibey'in tarih görüşlerinde Türklüğün ve Türkçülüğün oldukça önemli olmasına rağmen, merkezi konumda Azerbaycan'ın ve Azerbaycan Türklerinin olduğunu doğrulamaktadır.¹⁸²

Elçibey, Azerbaycan'ın dünya tarihindeki önemini kanıtlamaya çalışırken daha başka bir yöntem de başvurmuştur. Bu yöntem, tarihteki bazı önemli şahsiyetler ile Azerbaycan arasındaki bağlantıyı ortaya çıkarmaktan ibarettir. Sözü geçen şahsiyetlerden biri, Zerdüştlük dininin kurucusu Zerdüş'tür. Zerdüş, Elçibey'e göre, Türk dehasının yetiştirmiş olduğu bir şahsiyet, aynı zamanda dünyadaki ilk tek Tanrılı dinin kurucusudur. Onun fikrinde, hiç tesadüfi değildir ki, bu dinin ve felsefi cereyanın esas merkezi, Zerdüş'ün de doğduğu yer olan Azerbaycan'dır.

Diğer bir örneğine bakacak olursak, Mani dininin kurucusu olan Mani'yi görürüz. Elçibey'e göre, Mani dini, Zerdüştlüğün içinden çıkan ve ondan esinlenmiş bir ruhani-siyasi harekettir. Harekatın lideri Mani aslen Hemedan şehrinde ve babası Türk kökenli bir devlet memurudur. Yine bir başka örnek, Zerdüştlük ve Mani inançlarını daha da geliştirerek yeni bir cereyan haline getiren Mazdek'tir. Mazdek'in nerede doğduğu ile ilgili elimizde kesin bilgi bulunmamakla beraber, Elçibey, onun annesinin Azerbaycan kökenli¹⁸³ olabileceğini ileri sürmektedir.¹⁸⁴

¹⁸² Ədalət Tahirzadə, **İmperator Nadir Şah Əfşar**, Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2020, s. 18.

¹⁸³ Elçibəy, **a.g.e.**, s. 337.

¹⁸⁴ Uluslararası araştırmalarda Mazdek'in annesinin doğduğu topraklar genel olarak üç ihtimalli olarak gösterilmektedir: Irak, Azerbaycan veya Nişapur.

SONUÇ

Azerbaycan tarihinde büyük hizmetleri olmuş Ebulföz Elçibey ve onun hayatı ve faaliyetleri ile ilgili hazırlanmış tez çalışması üç bölüme ayrılmıştır. Her bölüm bağımsız bir şekilde araştırılmış ve incelenmiş, her üç bölüm ile ilgili çeşitli sonuçlar elde edilmiştir. Elçibey'in hayatı ve biyografisi ile ilgili olan birinci bölümün sonuçlarına göre, Elçibey, köken olarak Türk-Kızılbaş soyundan olan Şah İsmail Safavi'nin torunudur. Elçibey, Safeviler döneminde önemli görevlerde bulunmuş bir soydan gelmektedir. Bunun yanı sıra, çocukluk ve ergenlik yıllarına büyük etkisi olmuş annesinin Elçibey'in hayatında önemi o kadar büyük olmuştur ki, onun ölümü Elçibey'i derinden yaralamıştır. Annesinin vefatı onun eğitim hayatını etkilese de, Nahçıvan'ın önde gelen okullarından birinde eğitim görmüş Elçibey, üniversiteyi bitirirken Arapça'nın yanı sıra, Farsça, Rusça ve Fransızca gibi bazı dilleri konuşabiliyordu.

Üniversiteden mezun olduktan sonra uzun yıllar Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin Asya ve Afrika Ülkeleri Tarihi Bölümünde öğretim görevlisi olarak çalışan Elçibey, üniversitedeki milliyetçi faaliyetleri nedeniyle defalarca sorguya çekilmiş, bunun sonucunda gizli miliyetçi faaliyetlerine başlamıştır. SSCB yönetiminin okul ve üniversitelerdeki sıkı denetimine rağmen, öğrencilerine her zaman Türk tarihini olduğu gibi anlatmaya çalışan Elçibey, sık sık kendi öğrencileri ile toplantılar düzenlemekte ve bu gibi konuları tartışmaktaydı. Bunun sonucunda, üniversite yönetimi öğrencilerini birçok kez ona karşı çıkarmaya çalışmış, onu zaman zaman öğretmenlikten uzaklaştırmış ve Elçibey defalarca polis tarafından sorguya çekilmiştir. Bu bağlamda, Elçibey, hatta 1976 yılına kadar hapiste de kalmıştır. Fakat XX. yüzyılın 80'li yıllarının ortalarında SSCB'nin farklı bölgelerinde meydana gelen milliyetçi eğilimler ve hareketler Azerbaycan'ı da kapsamış, Elçibey ve onun aktif öğrencileri Azerbaycan milli bağımsızlık hareketinin liderleri olmuşlardır.

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra Elçibey ilk meşru Azerbaycan cumhurbaşkanı olsa da, yalnızca bir yıl cumhurbaşkanlığı yapa bilmiş, sonrasında askeri darbe ile devrilmiştir. Elçibey, cumhurbaşkanlığı döneminde Rus askerlerinin

Azerbaycan`dan çıkarılması, silahlarının Azerbaycan askeri birliklerine verilmesi, latin alfabesine geçilmesi, ulusal para birimi olan Manat`ın tedavüle sokulması vb. gibi önemli konularla ilgili reformlar yapmıştır. Ona yapılan darbeden sonra ise atayurdu Keleki köyüne gitmiş, olayları buradan izlemeye başlamıştır.

Elçibey`in siyasi faaliyetleri ile ilgili olan ikinci bölümün sonuçlarına göre, eğitim görevlisi olduğu dönemlerden itibaren milliyetçi gençleri ve aktif öğrencileri yanına toplayan Elçibey, XX. yüzyılın 80`li yıllarına denk gelen *perestroyka* döneminde milliyetçilik faaliyetlerini hızlandırmış, sözü geçen dönemde Azerbaycan Halk Cebhesi`ni kurmuştur. Azerbaycan Halk Cephesi, resmi olarak 16 Temmuz 1989`da Bakü`de gizli bir toplantıda kurulmuştur. AHC kurulduktan sonra aktif siyasetle uğraşmaya başlayan Elçibey, 1992 yılında cumhurbaşkanı seçildikten sonra iç ve dış siyasette önemli adımlar atmıştır. Özellikle dış siyaseti ile dikkat çeken Elçibey, aşırı derecede Türkiye yanlısı bir politika izlemiş, sergilediği aşırı milliyetçi tavırdan dolayı Rusya ve İran ile ilişkileri kötüleşmiştir. Batı yönlü gelişim modelini destekleyen ve ABD`den büyük beklentileri olan Elçibey Washington`dan istediğini alamayınca dönemin ABD yönetimi ile de ters düşmüştür.

İç siyasete gelince, Dağlık Karabağ konusunda radikal bir tutuma sahip Elçibey, bu problemi ülkenin en büyük sorunu olarak görmekteydi. Dönemin Elçibey yönetimi, söz konusu savaşa ilgili BM`de bir dizi kararların kabul edilmesini başarmıştır. Bunun yanı sıra, ayrılıkçı güçlerle mücadele etmek zorunda kalan Elçibeyin devrilmesinde söz konusu ayrılıkçı güçlerin de büyük etkisi olmuştur. Elçibey, Dağlık Karabağ sorunundan sonra ülkenin en büyük sorununu Güney Azerbaycan sorunu olarak görmekteydi. Neredeyse her konuşmasında bu konuya değinen Elçibey, bu meselede tüm dünyayı karşısına almayı da göze almıştır. Elçibey`in siyasi idealleri ise yalnızca Azerbaycan ile sınırlı değildi. O, tüm Türk dünyasının birleşmesi için hem ideolojik hem de politik düzeyde bir takım işler görmüştür.

Elçibey`in bilimsel faaliyetleri ile ilgili olan üçüncü bölümün sonuçlarına göre, Elçibey`in bilime genel bakışı oldukça pozitifdi ve tarih, sosyoloji gibi sosyal bilimlerin gelişimine özellikle özen gösterilmesinden yanaydı. Bunun yanı sıra, Elçibey tarihçi kimliğini de milliyetçilik bazında ortaya koymuştur. Elçibey`in tarihçi yönünü değerlendirirken, bazı önemli noktalara dikkat etmek gerekmektedir.

Birincisi, Elçibey'in tarih biliminin bir milletin milli kimliyini yükselten özelliğini vurgulaması ve tarih biliminin bu yönünü kullanmış olmasıdır. Elçibey'in tarihe bakışını ve Türklerin tarihteki başarılarına, özellikle Azerbaycan Türklerinin dünya medeniyetine katkılarına odaklanmasını bu açıdan değerlendirebiliriz. Bu hususta Elçibey, Azerbaycan Türklerinin uzun yıllar yabancı devletlerin yönetimi altında bulunmasının yol açtığı güvensizlik duygusunu ve Avrupa merkezli tarih anlayışının, özellikle de Sovyet tarihçiliğinin getirdiği yanlışlıkları ortadan kaldırmak istemiştir. Bu bağlamda, Elçibey Türkiye de dahil Türk devletlerinde yazılan tarih kitaplarının neredeyse hepsinin Avrupa merkezli olduğunu ve Türk milli anlayışının şekillenmesini engellediğini düşünmekteydi. Böylelikle Elçibey'in tarih çalışmaları bu konular üzerine yoğunlaşmıştır.

“Ahmad İbn Tulun ve Tulun Devleti'nin Kuruluşu” eserinde Elçibey, Mısırın gelişiminde Türklerin oynadığı role vurgu yapmakta ve Türklerin tarihin akışını değiştirdiklerini iddia etmektedir. “Abbasi Halifeliğinin Çöküşü ve Parçalanması Üzerine” eserinde ise yazar, Abbasi halifeliğinin çöküşünü hızlandıran sebeplerden bahsetmiş, yine de Türkler faktörünü halifeliğin çöküşündeki esas neden olarak göstermiştir. Elçibey'in Türkcülük ve tarih kavşağındaki bir başka eseri ise “Tolunoğulları Devleti” kitabıdır. Bu eserde Ebulfez Elçibey, Babek hareketine yer vermiş, onun Arap halifeliği için sonuçları ve Avrasya tarihi açısından etkileri ile ilgili incelemelerde bulunmuştur. Bu eserde de Elçibey, bir Türk soylu komutanın nasıl tarih yazdığını ortaya koymuş ve o dönemde yaşanmış olayları günümüz olayları ile karşılaştırmıştır.

“Bütöv Azerbaycan Yolunda” eserinde ise Elçibey Azerbaycan Türklerinin tarihine yer vermiş ve Azerbaycan tarihini kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Eserde detaylı bir inceleme yapan Elçibey, Farsların tarihi ile ilgili yorumlarında Elam ve Midyalıların Türk olduğu hipotezinden yola çıkmakta ve Farsların devlet kuruculuğunda Türklerin rolünün oldukça büyük olması ile ilgili iddiada bulunmaktadır. Eserin Türk-Rus ilişkilerinin tarihsel açıdan değerlendirildiği kısımlarda Türk kavminin Avrasya tarihini nasıl değiştirdiği ayrıntılı örneklerle açıklanmaya çalışmaktadır. Türklerin Rusların bir halk olarak şekillenmesi üzerindeki etkilerine değinen Elçibey, bu şekilde Türk milletinin Ruslardan daha üstün, daha temiz bir millet olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Elçibey, eserde

Nadir Şah'ın Ruslar üzerinde elde ettiği zaferlere de değinmiş, bunun yanı sıra, onun Moğol devletine karşı kazandığı başarılara de yer vermiş, oldukça güçlü bir Türk devleti olan Moğol devletinin, bu yenilginin ardından kendisini toparlayamadığını ve böylelikle Hindistan'ı Avrupa işgalinden kurtaramadığını belirtmiştir.

Eserin sonlarında ise Elçibey, Zerdüştilik dininin kurucusu Zerdüş'tün Türk kavminin yetiştirmiş olduğu bir şahsiyet, aynı zamanda dünyadaki ilk tek Tanrılı dinin kurucusu olduğu konusundaki fikirlerini dile getirmiştir.

KAYNAKÇA

- İdrisoğlu, Ağalar "Turançılıq lobbi və diasporumuzun vahid ideyası olmalıdır", **Azad Azərbaycan qəzeti**, 2016, 05/10
- Ağar, Adem: **Azərbaycan'da bağımsızlıq mücadelesi və Elçibey Dönemi, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Esntitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Karabük, 2017**
- Ağayev, Qələndər: "Elçibəyin Misir tədqiqatları", **Tarix Elmləri Jurnalı**, 2010/03
- Arifoğlu-Şihaliyev, Emin: **Türkiye ve Azerbaycan açısından Ermeni sorunu: tarih, gerçekler ve olaylar**, Türk Kültür ve Eğitim Norm Geliştirme Vakfı, Ankara, 2002
- Azerbaycan`da Darbe Girişimi”, **Sabah**, 1993, 07/06
- “Azerbaycan`da Hükümet **Hürriyet**, 1993, 06/06
Karşıtı Silahlı Eylem”,
- Babaoğlu, Samir: **Kazakistan`da milliyetçilik: Sovyetler sonrası uygulamalar** (Çevrimçi)
<https://www.gzt.com/mecra/kazakistanda-milliyetcilik-sovyetler-sonrasi-uygulamalar-3459643> (14.09.2020)
- Bakiler, Yavuz Bülent: **Azerbaycan Yüreğinde Bir Şahdamardır,**

- Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009
- Bayramlı, Ceyhun: “Elçi Bəydir”, **Turan qəzeti**, 2015, 12/05
- Bilgin, Taner: **Bir Türk Beyi Ebulfez Elçibey**, Babali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2016
- Cafersoy, Nazim: **Elçibey dönemi Azərbaycan dış politikası**, Ankara: Avrasya-Bir Vakfı Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM), 2001
- Cahangirli, Cahangir: “Azərbaycan-İran əlaqələri”, **Yurd qəzeti**, 2012, 12/06
- Cəfərli, Ağa: “Elçibəy günü”, **Xalq Cəbhəsi**, 24 iyun 2009
- Cəfərli, İslam: “Elçibəy yolu”, **Turan qəzeti**, 2009, 11/12
- Cəfərli, Yeqzar: **Əbülfəz Elçibəy və ərəb ədəbiyyatı: Azərbaycan-ərəb əlaqələrindən**, Kredo, Bakı, 2010.
- Cəfərov, Famil: “Vahid Azərbaycan ideyası”, **Yeni Azərbaycan qəzeti**, 1998, 04/11
- Çingizoğlu, Ənvər: **Abbasilər dövründə türklər**, Mütərcim, Bakı, 2015
- “Ebulfez Elçibey`in Vəfatı **Hürriyyət**, 2000, 23/08
Üzerine”,
- “Elçibey İran`daki Olaylar **Star Gazetesi**, 2000, 23/02
Hakkında”,
- Elçibəy Haqqında Bloq, **Elm Haqqında** (Çevrimçi)
<https://elcibey.wordpress.com/2006/10/04/elm-haqqinda/> (14.06.2020)

- Elçibəy, Əbülfəz: ““Səriştəsizlik”- insafı olanlar bu sözü dillərinə gətirməməlidir”, **Azadlıq qəzeti**, 30/07, 1996
- Elçibəy, Əbülfəz: “Azərbaycan Cümhuriyyətinin 75 illiyi münasibətilə Respublika prezidenti Əbülfəz Elçibəyin mayın 28-də Azərbaycanın xalqına televiziya ilə müraciəti”,
- Elçibəy, Əbülfəz: “Ordumuzun sabahına inamla baxıram”, **Azadlıq qəzeti**, 1996, 09/10
- Elçibəy, Əbülfəz: **Bu mənim taleyimdir**, Bakı, 1992
- Elçibəy, Əbülfəz: **Bütöv Azərbaycan Yolunda**, II Nəşr, Bakı, Nurlan Nəşriyyatı, 2004
- Elçibəy, Əbülfəz: **Deyirdim ki, bu quruluş dağılacaq**, Bakı, Gənclik, 1992
- Elçibəy, Əbülfəz: **Müstəqillik: İkinci Cəhd**, Bakı, Elçibəy Kitabxanası, 2001
- Ələkbərov, Faiq: “Türk dünyagörüşündə Turançılıq və İrəqlilik”, **Türküstan Jurnalı**, 2016, 06/12
- Ələmdarlı, Murad: "Əbülfəzin elmi işi Azərbaycanda yeni bir mövzu idi: "Tulunilər dövləti", **Türküstan**, 2013, 23/03
- Əliyev, Cahangir: “Elçibəy zirvəsi”, **Ömür qəzeti**, 2020, 02/04
- Əliyev, Əbülfəz: "Tarixin Dərin Qatlarına Doğru", **"Azərbaycan" məqalələr toplusu**, 39: 270-272
- Əliyev, Əbülfəz: **9-cu yüzilliyin 2-ci yarısında Misirdə sənətkarlıq və ticarət**, Azərbaycan Nəşriyyatı,

Bakı, 1972

Əliyev, Qədirqulu: “Ə. Elçibəy: Xalqları mədəniyyət və elm daha çox yaxınlaşdırır”, **Azərbaycan qəzeti**, 1992, 17/11

Əliyev, Mahir: **Elçibəy həyatı: Ə.Elçibəy - 70**. Xalq Cəbhəsi, 24 iyun 2008

Ərəb ədəbiyyatı antologiyası, Qafqaz, Bakı, 2015

Əzizov, Ehtiram: “Sumqayıt hadisələri : həqiqətlər və reallıqlar”, **Respublika qəzeti**, 2011-ci il, 27 fevral. s. 5

Əzizov, Ehtiram: “Sumqayıt hadisələri : həqiqətlər və reallıqlar”, **Respublika qəzeti**, 2011-ci il, 27 fevral.

Fərəcov,Məmmədağa: “Tarix və Elçibəy”, **Tarix Elmləri Jurnalı**, 2009/12,

Fərrux, Məmməd: “Elçibəy Şərqsünas idi”, **Şərqsünashıq**, 2006/10

“Gəncədə silahlı toqquşma baş verib”, **Azərbaycan qəzeti**, 5 iyun 1993

Gezenferoğlu, Fazil: **Ebülfez Elçibey: Tarihten Geleceğe**, Prestij Yayınları, İstanbul, 1995

Güler, Uğur: **Elçibey**, İstanbul, Ötüken yayınları, 2006

Hacıbəyli, Gültəkin: “İran Elçibəy hakimiyyətini niyə təhdid etmirdi?” **Azadlıq Qəzeti** (Çevrimiçi) <https://www.azadliq.info/8117.html> (30.03.2020)

Hacıbəyli, Timurçin: “Dağlıq Qarabağ məsələsinə dair”, **Xalq**

- qəzeti**, 1998, 05/03
- Hacıoğlu, Nasir: “Dağlıq Qarabağ”, **Azərbaycan qəzeti**, 1992, 27/05
- Hacıyev, Hacı: “Azərbaycan - Türkiyə mədəni əlaqələri 75 ildə”, **Ekspress qəzeti**, 1998, 29.30/10
- Hacıyev, Hacı: “Ermənilərin Rusiya planları”, **Xalq qəzeti**, 1993, 02/12
- Halilova, Hanım: **Ebulfez Elçibey ilə bağımsızlığa giden yol**, İstanbul: Töre Devlet Yayınları, 2012
- Həsənov, Əli: **Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996)**, Azərnəşr, Bakı, 1998
- Həsənov, Pənah: ““Talış Muğan Respublikası” - xalqın tarixində qara ləkə”, **Xalq qəzeti**, 1997, 22/07
- Həsənov, Rauf: **XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda separatizm**, Ziyənur nəşriyyatı, Bakı, 2009
- Həziyev, Bəhəddin: “Doğma və yad İran: Azərbaycan-İran dialoquna sözdərdi”, **Azadlıq qəzeti**, 1992, 25/08
- İsmayıl, Rəfiq: **Fustat VS Bağdad**, Adiloğlu, Bakı, 2015
- İsmayıl, Rəfiq: **Misirdə kənd və şəhər**, Elm və təhsil, Bakı, 2015
- Qasımov, Musa: **Azərbaycanın xarici siyasəti**, Bakı, Mütərcim, 1997

- Qasımova, Aida: **Ərəb ədəbiyyatı: V-XIII əsrlər**, Elm, Bakı, 2019
- Qısabarmaq, Fətih: “Türk dünyasının ozanı Elçibəy haqda”, **Azadlıq**, 8 fevral 2013
- Quliyev, Şəmistan: “Elçibəy Türkçüdür”, **Düşüncə**, 2005, 15/04
- Quliyev, Vilayət: “Macarıstanda Turançılıq”, **525-ci qəzet**, 2012, 18/08
- Quluzadə, Vəfa: **Gələcəyin Üfüqləri: Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti barədə mülahizələr, müsahibələr, şərhlər**, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 1999
- Mehdiyev, Cəbbar: “Elçibey’in Tarih Eserleri”, **SAM**, 20014/05
- Mehdiyev, Ramiz: **Dağlık Karabağ : kaynakların diliyle tarih**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015
- Mehdizadə, Gülnarə: “Elçibəy haqqında”, **Turan qəzeti**, 2010, 23/05
- Memmedov, İsmail: **Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009
- Mədatov, İlkin: “Elçibəy Tarix Əsərləri”, **Tarix Elmləri Jurnalı**, 2005/03
- Məmmədov, Cəfər: “90-cı illərdə Azərbaycanda vəziyyət”, **SAM**, 2010, 20/10
- Məmmədov, Etibar: **Talış Muğan Respublikası**, Bakı, 1999
- Məmmədov, Məmməd: “Separatizm öz müqəddəratını təyin etmək

- deyil”, **Azərbaycan qəzeti**, 1999, 28/10
- Məmmədov, Süleyman: **Azərbaycan tarixi**, Aspoliqraf, Bakı, 2007
- Miraslan, Rumiyyə: “Türk insanının gözündə Elçibəy”, **Türküstan**, 2018, 20/06
- Mirəlioğlu, Mirağa: **Birinci Elçibəy Formu: 28 dekabr 2000-ci il**, Yeni nəsil, Bakı, 2000
- Mirzəyev, Fərhad: “Elçibəydir yolumuz”, **Turan qəzeti**, 2019, 20/07
- Mustafayev, Rövşən: **Azərbaycan və yeni dünya**, Azərnəşr, Bakı, 1993
- Mustafayev, Vidadi: **Cənubi Azərbaycan və milli şüur**, Əbilov, Zeynalov və oğulları, Bakı, 1998
- Mutlu, Nilüfer: **Ebülfez Elçibey'in Hayatı, Siyasi Faaliyyətləri, Düşüncələri və Fikriyatı**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2013
- Nakip, Mahir: **Türk Dünyasının Bilge Duayeni: N. Nazarbəyev**, Türk Yurdu Dergisi (Çevrimçi) <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1969> (15.09.2020)
- Niftəliyev, İlqar: **20 Yanvar Fəciəsi**, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi. (Çevrimiçi) <http://www.supremecourt.gov.az/static/view/22> (14.02.2020)
- Özdemir, Burcu: **Tarihçi ve Aydın Kimliği ile Ebülfez Elçibey**, Marmara Üniversitesi Türkiyat

- Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012
- Özdək, Rəfiq: **Türkün qızıl kitabı**, Yazıçı, Bakı, 1996
- Özşahin, Merih: **Güney Azərbaycan'da bağımsızlık hareketleri ve Güney Azərbaycan'ın Türk dünyası için önemi**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007
- Rəhimli, Rəcəb: "Elçibəy və Elm", **MƏN Jurnalı**, 2004/03
- Rəhimoğlu, Arif: **Bütövlük Qıbləsinin Elçibəy Yolu**, Elm və Təhsil, Bakı, 2016
- Rəhimov, Məmməd: "Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri", **Düşüncə qəzeti**, 2013, 12/03
- Rzayev, Ceyhun: "Dağlıq Qarabağ – hadisələrdə", **Siyasi Elmlər Jurnalı**, 2012/04
- Rzayev, Mürşüd: "Elm və Elçibəy", **Düşüncə qəzeti**, 2008, 23/7
- Salettin, Ali: **Bir Kere Yüksəlen Bayrak**, Yazıçı, Bakı, 1993
- "Separatizm", **Düşüncə qəzeti**, 2013, 12/03
- Seyidov, Mirkazım: **Bakı-Ceyhan: üç dəniz əfsanəsi**, BAF, Novosibirsk, 2017
- Səfəroğlu, Xaqani: **Elçibəyin ORT-yə Şok Müsahibəsi**, "ModernAz" İnformasiya Agentliyi (Çevrimiçi) <https://modern.az/articles/43106/1/> 30.03.2020
- Səfiyev, Söhrab: "Sumqayıt hadisələri əvvəlcədən hazırlanmış təxribat idi", **Respublika qəzeti**, 2009-cu il, 28

	fevral
Səlimov, Ceyhun:	“Bu Elçibəydir”, Düşüncə qəzeti , 2009, 11/11
Səmədzadə, Ziyad:	Dağlıq Qarabağ: Naməlum həqiqətlər , Vətən, Bakı, 1995
Siyablı, Ələsgər:	Müəllimim-liderim-prezidentim: Elçibəy və Milli Azadlıq hərəkatı haqqında xatirələr , Bakı, Elm və təhsil, 2018
Süleymanlı, Ebulfez:	Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri , Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006
Süleymanzadə, Məzahir:	20 yanvar: Güllələnmiş qəzet. 1990-cı il 20 Yanvar faciəsinin 20 illiyinə həsr olunur , Bakı, Nurlan, 2010
Şəbnəmli, Şəbnəm:	“Elçibəy”, Fikir qəzeti , 2011, 11/02
Şəmsizadə, Nizaməddin:	“Türkçülük”, Ədəbiyyat qəzeti , 20 yanvar 2018
Şirvani, Ədilli:	“Elçibəy şəxsiyyəti”, Türküstan , 24 iyun 2013, s. 3
Tahirzadə, Ədalət:	İmperator Nadir Şah Əfşar , Qanun Nəşriyyatı, Bakı, 2020
Tahirzadə, Ədalət:	Prezident Elçibəy , Bakı, Yeni Müsavat, 2001
“Talış Muğan Respublikasının Bəyannaməsi”,	Müxalifət , 1995, 01/04
Vəzir, Mehriban:	“Elçibəy və türkçülük: Elçi yolu”, Türküstan , 25 oktyabr 2009
Vəzir, Mehriban:	“Xalqın vəbalını daşıyan...”, Yeni Müsavat , 9

yanvar 2013

- Yavuz, Turan: **Türkün Son Döyüşü**, Bakı, Qanun, 2004
- Yılmaz, Reha ve Fatih Mehmet Sayın: “Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Ögeler ve Denge Politikasına Yansımaları”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 4(1): 23-42
- Yusifli, Mircəlal: **Elçibəy**, Adiloğlu Nəşriyyat, Bakı, 2008
- Zapletin, Georgi: “Satqınlıq və ya bir çevriliş cəhdinin aqibəti”, **Panorama**, 20 fevral 1997
- Zülfüqarlı, Məhərrəm: **İstiqlal tarixini yaradanlar: 1972-1992-ci illər**, Bakı, 2003
- “Вооруженный конфликт в Азербайджане”, **Комсомольская правда**, 6 июня 1993
- “Интервью с Анарит Курбанян”, **Республика**, 27 мая 2001
- “Обстановка в Сумгаите напряженная”, **Союз**, 1 марта 1988
- Вартанян, Вазген: “Руководство Азербайджана репрессирует лезгин”, **Комсомольская правда**, 12 июля 1992
- Велиев, Али: **Мир Эльчибея**, Баку, 2002

EKLER

Ek 1. Elçibey ve zal Halkın Arasında. Kayseri, 3 Kasım 1992.

Kaynak: Elçibey Kütüphanesi, Elçibey`in Özel Arşivi // Bakü

Ek 2. Elçibey ve zal Hava Limanında. Ankara, 28 Ekim 1992.

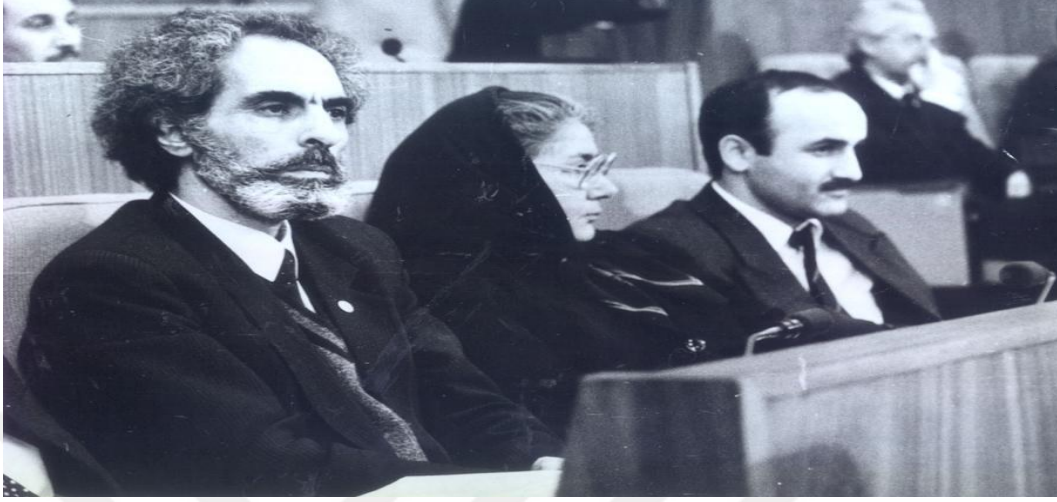
Kaynak: Elçibey Kütüphanesi, Elçibey`in zel Arşivi // Bakü

Ek 3. Türkes, Halilova ve Elçibey Azatlık Meydanında. Bakü, 5 Mayıs 1992.

Kaynak: Elçibey Kütüphanesi, Elçibey'in Özel Arşivi // Bakü

Ek 4. Elçibey Parlamentoda. Bakü, 25 Mart 1992.

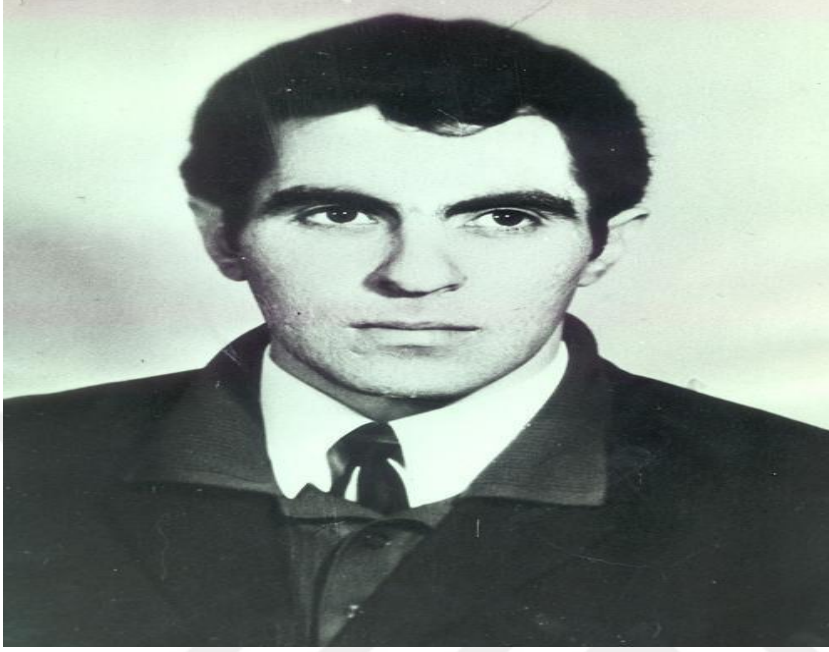
Kaynak: Elçibey Kütüphanesi, Elçibey`in Özel Arşivi // Bakü

Ek 5. Elçibey Annesi Mehrinisa Hanım ile. Keleki, 1980.

Kaynak: Elçibey Kütüphanesi, Elçibey`in Özel Arşivi // Bakü

Ek 6. Elçibey Öğretim Görevlisi iken. Bakü, 1967.

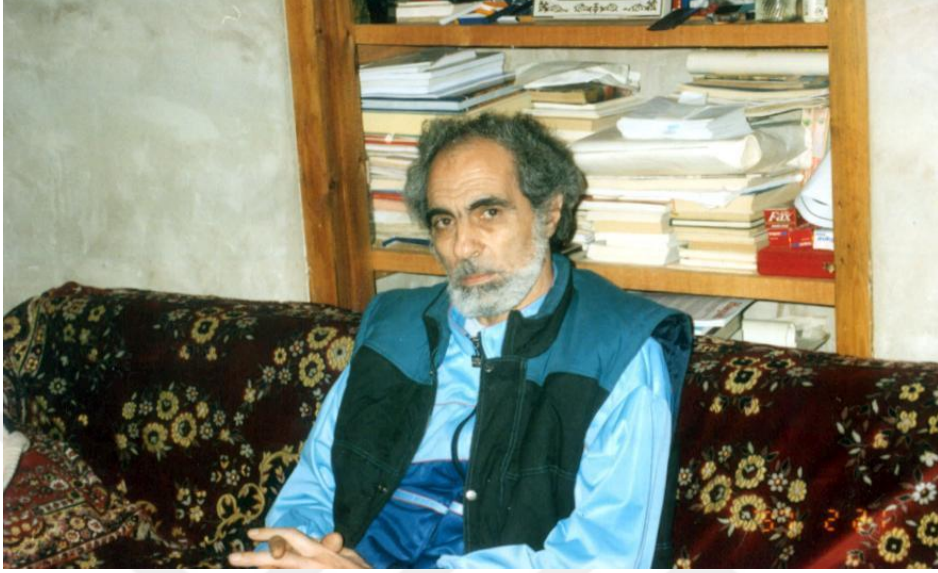
Kaynak: Elçibey Kütüphanesi, Elçibey`in Özel Arşivi // Bakü

Ek 7. Elçibey ve zal Hava Limanında. Ankara, 28 Ekim 1992.

Kaynak: Elçibey Kütüphanesi, Elçibey`in zel Arşivi // Bak

Ek 8. Elçibey İş Odasında. Keleki, 1996.

Kaynak: Elçibey Kütüphanesi, Elçibey`in Özel Arşivi // Bakü

Ek 9. Elçibey`in Yaşadığı Ev. Keleki, 2010.

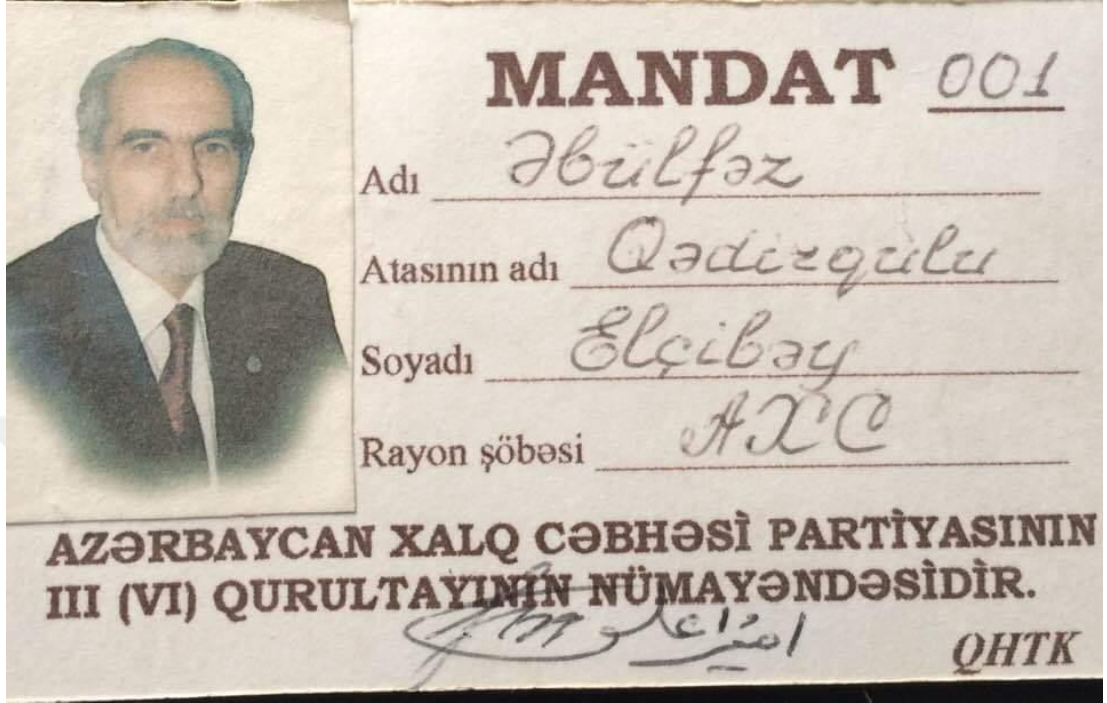
Kaynak: Müsavat Partisi Arşivleri // Bakü

Ek 10. Elçibey (soldan ikinci) Orta Okulda iken. Keleki, 1952.

Kaynak: Elçibey Kütüphanesi, Elçibey`in Özel Arşivi // Bakü

Ek 11. Elçibey'in AHC Üyelik Kartı.

Kaynak: Müsavat Partisi Arşivləri // Bakü